

บทที่ ๔

ทฤษฎีบูรณาการเชิงพุทธ

ในบทนี้จะได้นำเสนอการประยุกต์แนวคิดเรื่องการบูรณาการองค์ความรู้ของทฤษฎีบูรณาการของเคน วิลเบอร์ กับปรัชญาแนวคิดของพุทธศาสนา โดยเฉพาะพุทธศาสนาเถรวาท รวมถึงการประยุกต์เรื่องทฤษฎีเกลิยวพลวัตบูรณาการด้วย ให้ชื่อว่า ทฤษฎีบูรณาการเชิงพุทธ ในภาคทฤษฎี และจะได้นำเสนอทฤษฎีบูรณาการเชิงพุทธในภาคปฏิบัติด้วย ดังนี้

๔.๑ ทฤษฎีบูรณาการเชิงพุทธ

คำว่า “ทฤษฎี” จำนงค์ อติวัฒน์สิทธิ์ ได้ให้ความหมายว่า หมายถึง “กลุ่มความคิดที่มีเหตุผล ซึ่งได้มาจากการศึกษาอย่างเป็นระบบ และมีจุดมุ่งหมายเพื่ออธิบายเรื่องราวหรือเหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นอย่างมีเหตุผล”^๑

ทฤษฎีบูรณาการเป็นการนำเสนอแนวคิดของนักปรัชญาชาวอเมริกัน ที่ผ่านการศึกษาอย่างเป็นระบบ และเรียกแนวคิดของตนเองเป็น ‘ทฤษฎี’ โดยไม่ต้องผ่านการพิสูจน์อย่างทฤษฎีทางวิทยาศาสตร์ ก็สามารถเรียกว่า ทฤษฎี (theory) ได้เช่นกัน ด้วยเหตุผลของการนิยามคำว่า ‘ทฤษฎี’ ดังกล่าวข้างต้น

ทฤษฎีบูรณาการของเคน วิลเบอร์ จัดว่าเป็นการรวมทั้งทฤษฎีทางสังคม ทางปรัชญา และทางมนุษยศาสตร์^๒ เข้าด้วยกัน และ “แม้จะยังไม่ใช้กฎแห่งความจริงแต่ก็สามารถนำมาตั้งเป็นแนวทางเพื่อแสวงหาความจริงได้”^๓

ในทำนองเดียวกัน ทฤษฎีบูรณาการเชิงพุทธที่จะได้นำเสนอต่อไปนี้ ก็สามารถถูกเรียกว่า “ทฤษฎี” ได้ด้วยเช่นกัน ด้วยเหตุผลดังกล่าว

^๑จำนงค์ อติวัฒน์สิทธิ์, **สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๘), หน้า ๓๔.

^๒ทฤษฎีแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท นอกจากทฤษฎีทางสังคม ทฤษฎีทางปรัชญาและทางมนุษยศาสตร์ แล้ว ยังมีทฤษฎีทางวิทยาศาสตร์ อีก ๑ ประเภท อ่านเพิ่มเติมได้จาก จำนงค์ อติวัฒน์สิทธิ์, **สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์**, หน้า ๓๕.

^๓เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖.

จากการศึกษาทฤษฎีบูรณาการของเคน วิลเบอร์ ทำให้เข้าใจว่า เคน วิลเบอร์นอกจากจะได้นำรวมความคิดจากศาสตร์หลายสาขาวิชาแล้ว การตั้งชื่อเรียกเป็น ‘ทฤษฎี’ ยังเป็นเสมือนกฎของสิ่งที่เกิดขึ้นและข้อควรปฏิบัติ ว่าเหตุที่เกิดขึ้นของสรรพสิ่งมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงเกี่ยวของซึ่งกันและกัน

ในทัศนะของพุทธศาสนาเถรวาท นิยาม ๕ เป็นการอธิบายถึงกฎของธรรมชาติ ที่เห็นว่าโลกและชีวิตมีความสัมพันธ์อิงอาศัยกัน เป็นไปตามเหตุปัจจัย และพระอรรถกถาจารย์เป็นผู้อธิบายว่ามี ๕ ประการ^๕ ดังนี้

๑. อุตุนิยาม หมายถึง กฎธรรมชาติที่เกิดขึ้นกับวัตถุ เช่น ลมฟ้าอากาศ ฤดูกาล น้ำขึ้นน้ำลง แสงเงาของดวงอาทิตย์ของโลก แนวคิดนี้พระอรรถกถาจารย์มุ่งเอาความผันแปรที่เนื่องด้วยความร้อนหรืออุณหภูมิ แปลตรงภาษาอังกฤษว่า physical laws^๕

กฎทางฟิสิกส์ก็ดี ทางเคมีก็ดี ก็ตกภายใต้อุตุนิยามนี้ด้วย “กฎอุตุนิยามนี้จึงอาจเรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า กฎทั่วไปเกี่ยวกับวัตถุ (general law of material objects)”^๖ ดังนั้น มณฑลทัศน์ที่ ๒ ของเคน วิลเบอร์ ซึ่งเป็นมณฑลทัศน์ที่กล่าวถึงสิ่งที่เป็นรูปธรรม เรื่องของฟิสิกส์ เคมี จึงเป็นมุมมองของเรื่องอุตุนิยาม

๒. พินิยาม หมายถึง กฎธรรมชาติว่าด้วยเรื่องของพันธุกรรม ชีวิตวิทยา เป็นเรื่องของสิ่งมีชีวิตที่รวมทั้งพืชและสัตว์ หรือที่เรียกว่า “กฎทั่วไปเกี่ยวกับสิ่งมีชีวิต”^๗ มณฑลทัศน์ที่ ๒ ซึ่งกล่าวถึงเรื่องของชีวิตวิทยา ระบบประสาท ระบบหัวใจ ก็เป็นเรื่องของพินิยามด้วย แปลตรงภาษาอังกฤษว่า biological laws

๓. จิตตนิยาม หมายถึง กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการทำงานของจิต สภาวะของจิตเป็นอย่างไร ซึ่งมีการทำงานแตกต่างไปจากกาย เป็นนามธรรม แปลตรงภาษาอังกฤษว่า psychic laws มณฑลทัศน์ที่ ๑ กล่าวถึงเรื่องจิต เจตนา ฉันทะ จึงอยู่ในกฎของจิตตนิยาม

^๕ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/๑๐๐-๑๐๑, พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๕๒-๑๕๖, และ สมภาร พรมทา, **พุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๗๐-๑๔๔.

^๕พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๑๕๒.

^๖สมภาร พรมทา, **พุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์**, หน้า ๗๙.

^๗เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๓.

๔. ธรรมเนียม หมายถึง กฎธรรมชาติเกี่ยวกับพฤติกรรมมนุษย์ การให้ผลของกรรม ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว หรือ กระบวนการแห่งเจตจำนงหรือความคิดปรุงแต่ง สร้างสรรค์สิ่งต่างๆ พร้อมทั้งผลที่สืบเนื่องออกไปอันสอดคล้องสมกัน^๘

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า

ธรรมเนียมเป็นกฎที่สำคัญที่สุดเพราะเป็นเรื่องของมนุษย์โดยตรง...และในเขตแดนแห่งธรรมเนียมนี้ สาระหรือตัวแท้ของกรรมก็คือเจตนาหรือเจตจำนง...ไม่ว่ามนุษย์จะไปเกี่ยวข้องกับนิยามอื่นใดหรือไม่ก็ตาม ก็ต้องมีธรรมเนียมเป็นกฎยืนพื้น ตลอดถึงว่าจะไปเกี่ยวข้องกับและใช้นิยามอื่นเหล่านั้นอย่างไร ก็อยู่ที่ธรรมเนียม...นอกจากนั้น มนุษย์ก็ใช้เจตจำนงหรือเจตนานี้เป็นเครื่องกำหนดการปฏิบัติต่อกันระหว่างมนุษย์เองด้วย และพร้อมกับที่มนุษย์ปฏิบัติต่อผู้อื่น สิ่งอื่น ต่อธรรมชาติที่แวดล้อมตน...กรรมซึ่งนำสังคม หรือกรรมกำหนดวิถีชีวิตของสังคมนั่นเอง...บัญญัติทางสังคม เช่น ระเบียบ ข้อบังคับ กติกา กฎหมาย จารีต ประเพณี วินัย บัญญัติ...กฎเกณฑ์ของสังคมนี้เป็นเรื่องการปรุงแต่งของมนุษย์ จึงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากกรรม และขึ้นต่อธรรมเนียมด้วย แต่เป็นเพียงส่วนซ้อนเสริมเข้ามาในธรรมเนียมเท่านั้น ไม่ใช่ธรรมเนียมเอง^๙

เมื่อพิจารณาทฤษฎีบูรณาการของเคน วิลเบอร์ ซึ่งประกอบด้วยมณฑลทัศน์ที่ ๑ เจตนา ก็เป็นเรื่องธรรมเนียม มณฑลทัศน์ที่ ๒ พฤติกรรม ก็เป็นเรื่องธรรมเนียม มณฑลทัศน์ที่ ๓ เรื่องของวิถีชีวิต ประเพณีและวัฒนธรรม ก็เป็นเรื่องธรรมเนียม และมณฑลทัศน์ที่ ๔ ซึ่งเป็นเรื่องของสังคม แม้จะไม่ได้เป็นเรื่องของธรรมเนียมโดยตรงตามที่พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้อธิบายไว้ข้างต้น แต่ก็เป็นส่วนซ้อนในธรรมเนียม จึงจัดเข้าในธรรมเนียมได้ ดังนั้น ทฤษฎีบูรณาการของเคน วิลเบอร์ก็ถูกครอบคลุมไว้ด้วยธรรมเนียมตามแนวคิดของพุทธศาสนา

๕. ธรรมนิยาม หมายถึง กฎธรรมชาติว่าด้วยความสัมพันธ์ที่อิงอาศัยกันของสิ่งต่างๆ และกฎทุกกฎที่กล่าวมาทั้ง ๔ ข้อ ก็ตกอยู่ภายใต้ธรรมนิยามนี้ จึงเป็นกฎใหญ่สุดที่ครอบคลุมทุกกฎ สมภาร พรมทา อธิบายว่า สิ่งเฉพาะที่นิยามสี่ข้อข้างต้น พุดถึงวัตถุที่ไม่มีชีวิต สิ่งมีชีวิต จิต และกรรม อะไรก็ตามที่ไม่ใช่ทั้งสี่ข้อนี้ สิ่งเหล่านั้นย่อมดำเนินไปตามธรรมนิยามนี้ด้วย ซึ่งแปลว่า general law of cause and effect หรือ causality^{๑๐}

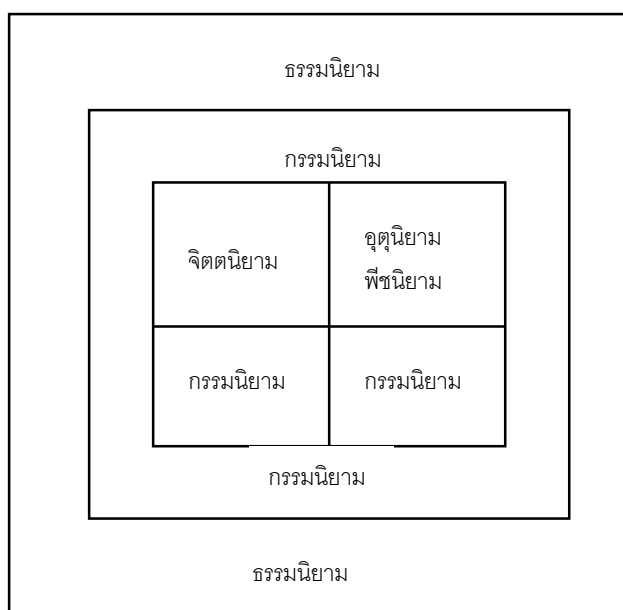
^๘ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๑๕๓.

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๕-๑๕๖.

^{๑๐} สมภาร พรมทา, **พุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์**, หน้า ๗๑ - ๗๒.

ดังนั้น ทฤษฎีบูรณาการของเคน วิลเบอร์ก็ถูกครอบคลุมไว้ด้วยธรรมเนียมตามแนวคิดของพุทธศาสนาด้วยเช่นกัน

โดยสรุป ทฤษฎีบูรณาการของเคน วิลเบอร์สามารถอธิบายได้ด้วยกฎธรรมชาติหรือนิยาม ๕ ตามทัศนะของพุทธศาสนาเถรวาท ที่ว่าถึงความเป็นระเบียบของธรรมชาติ ความสัมพันธ์ของสิ่งต่างๆ ที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน ดังภาพที่ ๔.๑

ภาพที่ ๔.๑ แสดงความสัมพันธ์ของนิยาม ๕ กับทฤษฎีบูรณาการ

อย่างไรก็ตาม ปรากฏการณ์หนึ่งๆ ไม่ได้หมายถึงจะเป็นไปเพียงกฎใดกฎหนึ่งเสมอ แต่อาจจะขึ้นอยู่กับการรวมกันก็ได้ เช่น คนปวดหัว อาจเพราะอากาศร้อนคืออุตุนิยามและพีชนิยามคือร่างกายอ่อนแออยู่ด้วย^{๑๑} เป็นต้น

นอกจากนิยาม ๕ จะเป็นกฎที่สามารถนำมาประยุกต์เข้ากับทฤษฎีบูรณาการแล้ว หลักธรรมที่สำคัญอีกหลักหนึ่งในพุทธศาสนาเถรวาท คือปัจจุสมุปปาทหรืออิทัปปัจจยตา ซึ่งกล่าวถึงความสัมพันธ์ของสิ่งทั้งหลาย ปัจจุสมุปปาท หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นปัจจัย และสภาวะธรรมที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นอันเป็นกระบวนการทางปัจจัยภาพ (Causality) ซึ่งเป็นสภาวะที่ดำรงอยู่อย่างนั้น แม้ว่าพระตถาคตจะเสด็จอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม ดังที่ปรากฏในปัจจัยสูตร ดังนี้

^{๑๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๑๕๔.

ภิกษุทั้งหลาย ปฏิจจสมุปบาท เป็นอย่างไร
คือ เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ชาติอันนั้น
คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ ก็
คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุนั้น ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด
เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย และกล่าวว่า ‘เธอทั้งหลายจงดูเถิด’

เพราะชาติเป็นปัจจัย	ชราและมรณะจึงมี ฯลฯ
เพราะภพเป็นปัจจัย	ชาติจึงมี ...
เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย	ภพจึงมี ...
เพราะตัณหาเป็นปัจจัย	อุปาทานจึงมี ...
เพราะเวทนาเป็นปัจจัย	ตัณหาจึงมี ...
เพราะผัสสะเป็นปัจจัย	เวทนาจึงมี ...
เพราะสพายตนะเป็นปัจจัย	ผัสสะจึงมี ...
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย	สพายตนะจึงมี ...
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย	นามรูปจึงมี ...
เพราะสังขารเป็นปัจจัย	วิญญาณจึงมี ...

เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ชาติอัน
นั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ความที่มีสิ่งนี้ เป็นปัจจัยของสิ่ง
นี้ ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุนั้น ครั้นรู้ บรรลุแล้ว จึงบอก แสดง บัญญัติ
กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย และกล่าวว่า ‘เธอทั้งหลายจงดูเถิด’ ภิกษุทั้งหลาย
เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี

ในกระบวนการนี้ ตถตา (ความเป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ความไม่คลาดเคลื่อน)
อนัญญถตา (ความไม่เป็นอย่างอื่น) อิทปปัจจยตา (ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) ดัง
พรรณนามาฉะนี้แล นี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท^{๑๒}

ปฏิจจสมุปบาทเป็นหลักธรรมที่ใช้อธิบายได้ทั้งในลักษณะของปัจเจกบุคคลและใน
ลักษณะของสังคม แต่ในกระบวนการที่เกี่ยวกับสิ่งต่างๆ ที่เกิดภายนอก หรือในที่นี้คือ เรื่องสังคม
มักจะใช้คำว่า “อิทปปัจจยตา” ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น” หรือ

^{๑๒} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๔-๓๕.

แปลว่า “ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ ภาวะที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัย เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมีตามมา เมื่อสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้ก็เกิดขึ้นตามมา เช่น อวิชชา มี สังขารจึงมี”^{๑๓}

ปฏิเสธสมุปบาท อธิบายขบวนการเกิดของทุกข์ เหตุที่มาของทุกข์ และสายดับของทุกข์ เช่น เมื่อเรารู้สึกเสียใจที่ไม่ได้เลื่อนขั้น ในขณะที่รุ่นน้องในที่ทำงานเดียวกันได้เลื่อนขั้น สามารถอธิบายตามหลักปฏิเสธสมุปบาทดังนี้

เพราะมีอัตรตา จึงยึดว่ามีตัวเรา เกิดอวิชชา ไม่รู้ตามความเป็นจริง เกิดการปรุงแต่งว่า เราเป็นผู้เลิศกว่าเขา ดีกว่าเขา สังขารจึงมี เกิดการอยากมี อยากเป็น เกิดตัณหา และอุปาทานว่า ควรจะเป็นเรา ไม่ใช่รุ่นน้อง เมื่อไม่เป็นไปอย่างที่เราคิด ก็เกิดเป็นความผิดหวัง เกิด โสกะ (ความเศร้าโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) ตามมา ถ้าเรารู้ตามความเป็นจริงว่า ไม่มีตัวเรา ไม่มีอัตรตา เราก็ไม่ปรุงแต่งต่อไป ก็ไม่เสียใจ แต่ควรจะต้องมีมูทิตาจิตกับรุ่นน้องที่ได้รับการเลื่อนขั้น และมาพิจารณาว่าเราควรจะต้องปรับปรุงตนอย่างไรต่อไป ทุกข์ก็จะไม่เกิด

ปฏิเสธสมุปบาทที่เกิดดังตัวอย่างข้างต้น เป็นการอธิบายในแง่ของการเกิดความทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ ในลักษณะของปัจเจกบุคคล

ความทุกข์ ก็คือปัญหา เมื่อปฏิเสธสมุปบาทอธิบายขบวนการเกิดแห่งทุกข์ ก็คือการอธิบายขบวนการเกิดของปัญหานั้นเอง ปัญหาที่ว่านี้ ครอบคลุมทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นเรื่อง เศรษฐกิจ สังคม การเมือง หรือสิ่งแวดล้อม สิ่งต่างๆ ที่เกิดเกี่ยวเนื่องในโลก และในธรรมชาติด้วย เพราะมนุษย์ก็มีความสัมพันธ์กับธรรมชาติ กระบวนการความเป็นไปทั้งปวงในธรรมชาติ ย่อมเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่มีการเกิดแบบลอยๆ หรือบังเอิญ และไม่มีการบันดาลให้เกิดขึ้นได้โดยปราศจากเหตุปัจจัย ดังที่พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้ให้ข้อสังเกตไว้ว่า กระบวนการเกิดขึ้นและดับไปแห่งความทุกข์ เป็นคำสรุปส่วนมากของหลักปฏิเสธสมุปบาทที่ปรากฏในที่ต่างๆ แต่บางแห่งสรุปว่า เป็นการเกิดขึ้นและสลายหรือดับไปของโลกก็มี^{๑๔}

ปฏิเสธสมุปบาทในแง่ของสังคมมีปรากฏในมหานิทานสูตร ดังนี้

^{๑๓} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิเสธสมุปบาท: กระบวนธรรมเพื่อความเข้าใจชีวิต, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: พระญาณการพิมพ์, ๒๕๓๘), หน้า ๔-๗.

^{๑๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๒.

อาณนท ด้วยเหตุดังนี้แล

เพราะอาศัยเวทนา ตัณหาจึงมี

เพราะอาศัยตัณหา ปริเยสนา (การแสวงหา) จึงมี

เพราะอาศัยปริเยสนา ลาภะ (การได้) จึงมี

เพราะอาศัยลาภะ วินิจจยะ (การกำหนด) จึงมี

เพราะอาศัยวินิจจยะ ชันทราคะ (ความกำหนดด้วยอำนาจ ความพอใจ) จึงมี

เพราะอาศัยชันทราคะ อัสโณสานะ (ความหมกมุ่นฝังใจ) จึงมี

เพราะอาศัยอัสโณสานะ ปริคคหะ (การยึดถือครอบครอง) จึงมี

เพราะอาศัยปริคคหะ มัจฉริยะะ (ความตระหนี่) จึงมี

เพราะอาศัยมัจฉริยะะ อารักขะ (ความหวงกั้น) จึงมี

เพราะอารักขะเป็นเหตุ บาปอกุศลธรรมเป็นอนเก ย่อมเกิดขึ้นจากการถือท่อนไม้
การถือคัสตรา การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การพุดขึ้น
เสียงว่า ‘มึง มึง’ การพุดส่อเสียด และการพุดเท็จ^{๑๕}

พุทธดำรัสข้างต้น แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในจิตใจคนและสะท้อนออกไป
เกิดเป็นปัญหาสังคม โดยที่ต้นตอของปัญหาคือ ตัณหาของมนุษย์นั่นเอง

ในอัครัญญสูตร^{๑๖} ได้กล่าวถึงเหตุปัจจัยที่แสดงความเป็นไปต่างๆ ในสังคมของมนุษย์
เช่น เรื่องวรรณะ และความแตกต่างของมนุษย์ เป็นต้น ว่าเป็นผลแห่งความสัมพันธ์หรือการกระทำ
ต่อกันของมนุษย์ แสดงได้ ดังนี้^{๑๗}

คนเกียจคร้านนำข้าวมาเก็บสิ่งสมและเกิดความนิยมทำตามกัน → เกิดการปักปันกัน
เขตแบ่งส่วนข้าว → คนโลภลักส่วนของคนอื่นมาเพิ่มแก่ตน (เกิดอทินนาทาน) →
เกิดการตำหนิติเตียน การกล่าวเท็จ การทำร้ายลงโทษ การต่อสู้ → ผู้มีปัญญาเห็นความ
จำเป็นต้องมีการปกครอง เกิดการเลือกตั้ง เกิดมีคำว่ากษัตริย์ - มีคนเปื้อนหายความชั่วร้าย
ในสังคม คิดลอยล้างบาปไปอยู่ป่าบำเพ็ญฌาน บางพวกอยู่ใกล้ชุมชน เล่าเรียนเขียนตำรา เกิดมี
คำว่า พราหมณ์ เป็นต้น - คนมีครอบครัวประกอบอาชีพประเภทต่างๆ เกิดมีคำว่า แพศย์ -
คนนอกจากนี้ ซึ่งประพฤติเหลวไหลเลวร้าย ถูกเรียกว่า ศูทร → คนทั้งสี่พวกนั้นบางส่วนละเลิก
ขนบธรรมเนียมของตน สละหย่าเรือนออกบวช เกิดมีสมณะ

^{๑๕}ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๐๓/๖๑.

^{๑๖}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๑-๑๔๐/๘๓-๑๐๒.

^{๑๗}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๑๓๙.

โดยสรุป การเกิดขึ้นของเหตุการณ์ต่างๆ มีเหตุปัจจัยเป็นตัวผลักดัน มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกัน ทั้งเรื่องของสังคม ชุมชน และการเมือง

ในจกัถวัตติสูตร^{๑๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายให้เห็นภาพที่ชัดในเรื่องของสังคม ดังนี้^{๑๙}

(ผู้ปกครอง) ไม่จัดสรรปันทรัพย์ให้แก่เหล่าชนผู้ไร้ทรัพย์ → ความยากจนระบอบทั่ว
อทินนาทานระบอบทั่ว → การใช้อาวุธระบอบทั่ว → ปาณาติบาต (การฆ่าฟันกันในหมู่
มนุษย์) ระบอบทั่ว → มุสาวาทระบอบ – การส่อเสียด – กาเมสุมิฉฉาจาร – ผรุสวาทและ
สัมผัปปลาป – อภิขณาและพยาบาท - มิจฉาทิฏฐิ – อธรรมราคะ ความละโมภ มิจฉาธรรม –
ความไม่นับถือพ่อแม่สมณพราหมณ์ และการไม่เคารพนับถือกันตามฐานะ ระบอบทั่ว → อายุ
วรรณเสื่อม

ในกฎทนต์สูตร^{๒๐} ปรากฏเรื่องความสัมพันธ์ทางสังคม หรือปฏิจสมุปปาททางสังคม
ดังนี้

พราหมณ์โปรหิตณะให้ปราบใจด้วยการแจกพืชแก่กสิกร ให้ทุนแก่พ่อค้า ให้อาหาร
และค่าจ้างแก่ข้าราชการ → ทุกคนมีรายได้ → เก็บภาษีเข้าท้องพระคลังมากขึ้น →
ชายแดนไม่มีข้าศึก → ประชาชนอยู่เย็นเป็นสุข

ปฏิจสมุปปาทจึงเป็นหลักธรรมที่ใช้อธิบายเหตุของปัญหาของสังคม ความสัมพันธ์
เกี่ยวเนื่องกันของสังคมนอกเหนือจากเรื่องของปัจเจกบุคคลได้ และแสดงให้เห็นว่า สิ่งต่างๆ ที่
เกิดขึ้นทั้งเรื่องสังคม การเมือง เศรษฐกิจตามที่ยกตัวอย่างมานี้ เป็นเรื่องที่สัมพันธ์และเกี่ยวเนื่อง
ซึ่งกันและกัน หรืออิงอาศัยกัน

พุทธทาสภิกขุได้วิเคราะห์ว่า ปัญหาหรือวิกฤตการณ์นั้นเป็นเรื่องที่สัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน
หรือเป็นไปตามหลักปฏิจสมุปปาท โดยกล่าวในหัวข้อเรื่อง ปฏิจสมุปปาทของวิกฤตการณ์ว่า
“ปฏิจสมุปปาทแปลว่าอาศัยกันแล้วเกิดขึ้น เรียกว่า ปฏิจสมุปปาท วิกฤตการณ์มันเต็มไปด้วย
โลกียะดวามนี้ มันก็มีการอาศัยกันแล้วเกิดขึ้น....จิตที่ปราศจากปัญญา ปราศจากวิชา...เกิด
กิเลส...”^{๒๑}

^{๑๘}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๘๐-๑๑๐/๕๙-๘๒.

^{๑๙}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๑๔๐.

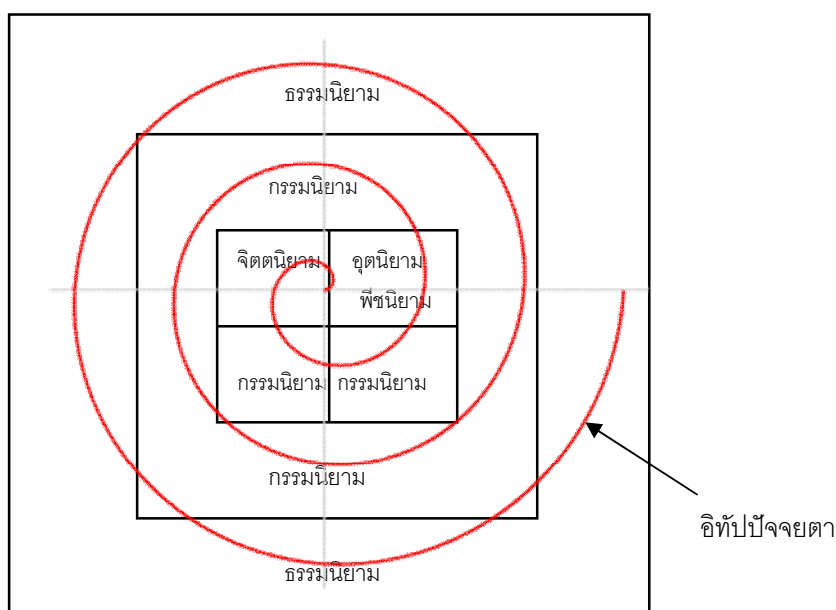
^{๒๐}ที.สี. (ไทย) ๙/๓๒๓-๓๕๓/๑๒๕-๑๔๘.

^{๒๑}พุทธทาสภิกขุ, สันติภาพ, (กรุงเทพมหานคร: หจก. เพชรประกาย, ๒๕๔๙), หน้า ๖๘.

จะเห็นได้ว่า ความสัมพันธ์ที่อิงอาศัยกัน จะชื่อว่าปฏิจสมุปบาทก็ดี อิทัปปัจจยตากัฏฐิ เป็นองค์ธรรมที่กล่าวถึงการบูรณาการทั้งในมิติของปัจเจกและมิติของสังคม ที่อิงอาศัยเช่นเดียวกัน การพิจารณาเรื่องเหตุปัจจัย คือการพิจารณาที่ไม่แยกส่วน ทำให้เห็นต้นตอของปัญหาอย่างชัดเจน

ทฤษฎีบูรณาการของเคน วิลเบอร์ ได้อธิบายถึงความสัมพันธ์ของรูปและนาม ของปัจเจกและของสังคม ว่าทุกอย่างอิงอาศัยซึ่งกันและกัน สอดคล้องกับหลักการของอิทัปปัจจยตาในพุทธศาสนา ดังนั้น ทฤษฎีบูรณาการก็สอดคล้องกับเรื่องอิทัปปัจจยตาที่เห็นว่าทุกส่วนต้องบูรณาการเข้าด้วยกันเพราะมีการเชื่อมโยง อิงอาศัย สัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ความสัมพันธ์ที่เปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัย หมุนเวียน ผันแปรไปตามสิ่งที่ปรุงแต่ง ก็สอดคล้องกับทฤษฎีเกลียวพลวัตบูรณาการด้วย

เมื่อบูรณาการแนวคิดของพุทธศาสนาทั้งนิยาม ๕ อิทัปปัจจยตา กับทฤษฎีบูรณาการ และทฤษฎีเกลียวพลวัตบูรณาการ จะได้ทฤษฎีบูรณาการเชิงพุทธดังนี้

ภาพที่ ๔.๒ ทฤษฎีบูรณาการเชิงพุทธ

ทฤษฎีบูรณาการเชิงพุทธ ประกอบไปด้วยมิติที่เกี่ยวข้องทั้งด้านจิตภายใน ด้านพฤติกรรม ด้านปัจเจกและด้านสังคม มีความสัมพันธ์เชื่อมโยง อิงอาศัยซึ่งกันและกัน มีความเปลี่ยนแปลงเป็นพลวัตไปตามเหตุปัจจัย ประกอบกันทั้ง ๓ มิติ ทั้งแนวตั้ง แนวนอน และแนวตั้ง และสามารถนำไปใช้ประกอบการพิจารณาแก้ปัญหาสิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้นในโลกได้อย่างดี

๔.๒ ทฤษฎีบูรณาการเชิงพุทธภาคปฏิบัติ

ทฤษฎีบูรณาการเชิงพุทธสามารถนำมาปฏิบัติโดยประยุกต์เข้ากับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาได้ดังต่อไปนี้

๔.๒.๑ จิตวิทยาเชิงพุทธบูรณาการ

ในหัวข้อจิตวิทยาเชิงพุทธบูรณาการนี้ ผู้วิจัยจะนำเสนอการนำการปฏิบัติสมถวิปัสสนากรรมฐาน [มีหนังสือหลายเล่มที่สามารถเลือกศึกษาแนวทางการปฏิบัติได้ จึงจะไม่กล่าวไว้ในงานวิจัยนี้] และเสนอหลักธรรมในพุทธศาสนาเพื่อแก้ไขด้านที่จิตมีปัญหาในเรื่องสิ่งที่ซ่อนเร้นในใจหรือเงา (Shadow)

ดังที่ผู้วิจัยได้นำเสนอเรื่องปัญหาที่ค้างในใจมีอยู่ ๒ ระดับในบทที่ ๓ คือ ปัญหาที่เกิดจากการกระทบของอารมณ์กับผัสสะต่างๆ และเป็นไปตามจิตของคนที่จะแสดงออกมา และระดับที่ ๒ เป็นปัญหาระดับลึกที่ซ่อนและสะสมในภวังคจิตหรือจิตใต้สำนึก ซึ่งยากที่จะแก้ไข

อย่างไรก็ตาม สิ่งที่จะนำความรู้ของเคน วิลเบอร์เรื่องสิ่งที่ซ่อนเร้นในใจหรือปมปัญหาในใจมาพิจารณาและบูรณาการเข้ากับหลักแนวทางของพุทธศาสนาหรือพุทธวิธีเป็นสิ่งที่น่าสนใจน่าสนใจเสนอสู่สังคม เหตุเพราะคนในยุคโลกาภิวัตน์ ที่เต็มไปด้วยเทคโนโลยีในการสื่อสารและเป็นสังคมออนไลน์ทุกวันนี้ จะเกิดปัญหาทางจิตที่สะสมในจิตใต้สำนึกมากกว่าคนในอดีตและยิ่งมากกว่าในสมัยพุทธกาล และการที่ผู้ใดจะหลีกเลี่ยงกับกิเลสใหม่ๆ ที่เข้ามากระทบเป็นเรื่องที่แก้ได้ยาก หรือเรียกว่า “ขาดภูมิคุ้มกัน”

เคน วิลเบอร์ได้นำเสนอแนวทางของการแก้ไขปัญหาดังกล่าวด้วยวิธีทางจิตวิทยาบำบัด ที่เรียกว่าแนวทางของการพัฒนาจิตปัญญาอย่างบูรณาการ คือวิธี 3-2-1 Shadow Process ดังที่ได้กล่าวไว้ในบทที่ ๒ เป็นลักษณะพูดคุยกับตัวเองในเรื่องปัญหาต่างๆ ลักษณะเดียวกับการพูดคุยกับจิตแพทย์ วิธีการนี้เป็นวิธีที่ทำได้ ถ้าบุคคลนั้นค้นหาต้นตอของปัญหานั้นได้

กรณีที่ไม่สามารถค้นหาต้นตอของปัญหาเจอหรือเจอประเด็นปัญหาแล้วก็ตาม ผู้วิจัยจะได้เสนอการแก้ไขด้วยพุทธวิธี กล่าวคือ เมื่อปัญหาที่มากกระทบอันเนื่องมาจากสิ่งที่ติดค้างในใจหรือเกิดจากการคิดมาก ไม่สามารถปล่อยวางความคิดนั้นได้ วิธีที่ถูกต้องคือ การสร้างให้เกิดการมีความเห็นที่ถูกต้อง หรือ สัมมาทิฐิ การทำให้เกิดมีสัมมาทิฐิ มี ๒ วิธี

ดังพุทธพจน์ว่า “ปัจจัยให้เกิดสัมมาทิฐิ ๒ อย่างนี้ คือ ๑. ปรโตโฆสะ ๒. โยนิโสมนสิการ”^{๒๒}

^{๒๒} อภ.พูก. (ไทย) ๒๐/๑๒๗/๑๑๕.

๑. โปรดโทษสะ เกิดจากการไต่ถามจากผู้อื่น หรือเกิดจากการชักจูงจากภายนอก เช่น การสั่งสอน แนะนำ การถ่ายทอด การโฆษณา คำบอกเล่า ข่าวสาร ข้อเขียน คำชี้แจง อธิบายการเรียนรู้จากผู้อื่น โดยเฉพาะจากกัลยาณมิตร

๒. โยนิโสมนสิการ เป็นการใช้ความคิดให้ถูกวิธี การรู้จักคิด คิดเป็น หรือคิดอย่างมีระเบียบ การรู้จักมอง รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น และโดยวิธีคิดหาเหตุผล สืบค้นถึงต้นเค้า สืบสาวให้ตลอดสาย แยกแยะสิ่งนั้นๆ หรือปัญหานั้นๆ ออก ให้เห็นตามสภาวะ และความสัมพันธ์สืบทอดแห่งปัจจัย โดยไม่เอาความรู้สึกด้วยตัณหาอุปาทานของตนเข้ามาจับ^{๒๓}

วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการมี ๑๐ วิธี^{๒๔} ดังนี้

๑. วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย เป็นการคิดแบบหาเหตุและผลที่มีความสัมพันธ์กันตามแนวคิดแบบอทิปปัจจยตา หรือคิดตามหลักปัจจุสมุปบาท คือ คิดแบบปัจจัยสัมพันธ์ หรือคิดแบบสอบสวน

ตัวอย่างเช่น ลูกชายคนเล็กรู้สึกเกลียดชังพี่ชายคนโต ที่ได้รับความสนใจและความเอาใจใส่จากพ่อแม่มากกว่าตนเอง ในครอบครัวค้าขายเชื้อสายจีน ลูกชายคนเล็กจึงมีนิสัยก้าวร้าว เกร และแอบทำลายข้าวของของพี่ชายลับหลังอยู่เสมอ เหตุเพราะน้อยใจ เสียใจ ที่ได้รับความรักไม่เท่ากัน

ถ้าลูกชายคนเล็ก ได้ศึกษาและปฏิบัติตามแนวทางวิถิปุทธ สามารถแก้ไขปัญหานี้ด้วยการใช้วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย จะพบว่า เป็นธรรมเนียมและวัฒนธรรมของชาวจีน ที่ให้ลูกชายคนโตเป็นผู้สืบทอดตระกูลและกิจการของครอบครัว หรือทำหน้าที่แทนพ่อถ้ามีเหตุร้ายใดๆ เช่น เสียชีวิตกะทันหัน เป็นต้น จึงเป็นธรรมดาที่พ่อแม่ต้องคอยทะนุถนอมให้ลูกคนโตเติบโตอย่างเข้มแข็ง เพื่อจะได้เป็นที่พึ่งของวงศ์ตระกูลและของพ่อแม่เอง และถ้าลูกชายคนเล็กทราบว่ แท้จริงแล้วพ่อแม่รักลูกทุกคน เพียงแต่อาจจะแสดงความรักแตกต่างกัน ย่อมทำให้เข้าใจพ่อแม่ พี่ชาย และลดอคติลงได้ ความกดดัน เกลียดชังก็จะลดหายไป เปลี่ยนเป็นความเข้าใจ เป็นต้น

๒. วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ คือการวิเคราะห์ แยกแยะ เช่น ชันท์ ๕ ประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นต้น

^{๒๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๖๒๑, สำหรับเนื้อความในตัวอย่างเป็นของผู้วิจัย.

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๗๖-๗๒๗.

ตัวอย่างเช่น คิดว่าตนเองถูกนิโทษา ลับหลัง ฟังว่าเขาพูดอย่างหนึ่ง แต่ไปตีความอีกอย่างหนึ่ง หรือ ‘ฟังไม่ได้ศัพท์ จับไปกระเดียด’ วิธีการนี้ เราอาจจะแยกแยะคำพูดที่มากกระทบ บางทีอาจจะเป็นเรื่องไร้สาระ แต่เรากลับนำไปคิดเสียมากมาย เกิดเป็นทุกข์เสียก่อน

๓. วิธีคิดแบบสามัญลักษณ์ หรือวิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา เป็นการพิจารณาถึงความเปลี่ยนแปลงของสิ่งทั้งหลาย ว่า ไม่เที่ยง ไม่แน่นอน ไม่ยั่งยืน หรือเข้าใจสภาพตามความเป็นจริง

ตัวอย่างเช่น กรณีที่ถูกนิโทษาหรือมีคนพูดไม่ดี แทนที่จะเก็บมาเป็นอารมณ์ ก็รู้ว่า “ไม่มีใครเลยในโลกนี้ไม่ถูกนิโทษา ทั้งในอดีต ในอนาคต และในปัจจุบัน ก็ไม่มีใครเลยที่จะถูกนิโทษาอย่างเดียว หรือได้รับการสรรเสริญอย่างเดียว”^{๒๕} เป็นต้น

๔. วิธีคิดแบบอริยสัจจ์ หรือ วิธีคิดแบบแก้ปัญหา เป็นการกำหนดรู้ปัญหาก่อน แล้วสวไปหาต้นเหตุแห่งปัญหา และหาทางกำจัดทุกข์นั้น ซึ่งหลักนี้เป็นวิธีการทางจิตบำบัดนำมาใช้ แม้วิธีการของเคน วิลเบอร์ คือ 3-2-1 shadow process ก็เป็นหลักการนี้เช่นกัน

๕. วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ เป็นวิธีคิดตามหลักการและความมุ่งหมาย ว่า จุดมุ่งหมายที่เรากระทำอยู่นี้เพื่ออะไร โดยไม่ให้เสียหลักการหรือดำเนินแบบผิดธรรมนองคลองธรรม

มีตัวอย่างมากมายในเรื่องที่ไม่ปฏิบัติให้ถูกตามธรรมนองคลองธรรม โดยเฉพาะข้าราชการที่บางคนต้องทำตามเจ้านายในการรับสินบน หรือเก็บความลับของเจ้านาย ถ้าไม่ทำตามก็อาจเสียชีวิต หรือไม่เจริญในหน้าที่การงาน แต่ถ้าทำตาม บางคนก็อึดอัดใจ ลำบากใจ อาจถึงขั้นฆ่าตัวตายได้ ถ้าขัดแย้งกับมโนธรรมในใจตนเองมากๆ ทางที่ถูกต้องก็คือ การเอาตัวเองออกจากวงจรนี้ให้ได้

๖. วิธีคิดแบบคุณโทษและทางออก เป็นการคิดหาข้อดี ข้อเสีย ประโยชน์หรือโทษ ของสิ่งที่จะกระทำ

๗. วิธีคิดแบบรู้คุณค่าแท้-คุณค่าเทียม เป็นการคิดแบบหาคุณค่า ประโยชน์ของสิ่งทั้งหลาย สามารถนำไปใช้กับเรื่องกิเลสตัณหาที่เกิดในชีวิตประจำวัน ในการตัดสินใจซื้อสินค้าต่างๆ ในยุคกระแสบริโภคนิยมได้ดี

๘. วิธีคิดแบบอุปายปลูกเร้าคุณธรรม เป็นการคิดด้วยกุศล มองเห็นสิ่งต่างๆ เจริญ บวก คิดบวก มองโลกในแง่ดี เป็นประโยชน์ ถ้าการคิดนั้นทำให้เกิดความเศร้า สลดหดหู่ ความขัดแย้ง ความรุนแรง ก็ไม่ควรคิดเรื่องนี้ต่อไป ชีวิตก็เป็นสุข

^{๒๕} พ.ร. (ไทย) ๒๕/๒๒๗-๒๒๘/๑๐๓-๑๐๔.

๙. วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะนี้ มองทุกอย่างตามความเป็นจริง มีสติกำกับอยู่ทุกเมื่อ ไม่ปรุงแต่งเรื่องต่างๆ ให้เกิดความฟุ้งซ่าน กับสิ่งที่เกิดขึ้นในอดีต หรือสิ่งที่ยังมาไม่ถึง

๑๐. วิธีคิดแบบวิวิธภาพ เป็นการมองและแสดงความจริง โดยแยกแยะประเด็นต่างๆ ให้ครบทุกแง่มุม ทุกด้าน ไม่วินิจฉัยเพียงส่วนเดียว ตรงกับหลักการของทฤษฎีการบูรณาการด้วย

โดยสรุป ผู้ที่มีปัญหาด้านจิตใจที่จำเป็นต้องรับการบำบัด กรณีที่อาการยังไม่มีควมรุนแรง สามารถพิจารณาปัญหาต่างๆ ด้วยแนวคิดโยนิโสมนสิการ และถ้าบุคคลนั้นมีกัลยาณมิตรคอยให้คำแนะนำ ชี้แนะ แนวทางของการแก้ไขปัญหา ก็จะทำให้ปัญหาต่างๆ คลี่คลายได้ ดังนั้น จิตวิทยาเชิงพุทธบูรณาการ เป็นสิ่งที่เป็นประโยชน์และนำไปปฏิบัติได้จริงโดยไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายในการพึ่งจิตแพทย์

นอกจากนี้ ปัญหาที่คับแค้นในใจเหล่านี้ ยังมีหลักธรรมอีกหลายประการที่นำมาใช้แก้ไขได้ เช่น การรู้จักให้อภัย การอโหสิกรรม การมีเมตตาต่อผู้ที่ไม่หวังดีกับเรา การเจริญเมตตาภาวนา ทุกเช้าและก่อนเข้านอน การเจริญพรหมวิหาร ๔ จะทำให้เราสามารถเข้าใจโลกและชีวิตของผู้อื่น และของตนเอง จะไม่เก็บเรื่องเก่าๆ มาคิดหรือติดค้างอยู่ในใจ จึงสามารถลบล้างความรู้สึกไม่ดีที่ซ่อนเร้นในใจของตนเองได้ ดิข นัท ฮันท์ กล่าวว่า การสำรวจความทุกข์ของผู้อื่น จนเข้าใจถึงต้นตอของความเจ็บปวดนั้น จะทำให้ประดูแห่งความรักความเข้าใจเปิดออก^{๒๖} นอกจากนี้ การเจริญสติด้วยวิธีวิปัสสนากรรมฐานให้อยู่กับปัจจุบันขณะ จะไม่ทำให้ชีวิตไปหมกมุ่นอยู่กับเรื่องที่ไม่ดีในอดีต ปล่อยวาง ชีวิตก็จะมีพลังบวก และจะทำให้ชีวิตสามารถดำรงเป็นปกติสุขได้โดยไม่ต้องไปพึ่งจิตแพทย์

วิธีที่ง่ายและไม่มีค่าใช้จ่ายคือการปฏิบัติตามแนวทางของวิถีพุทธ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่า ก็เพียงพอแล้วที่จะทำให้สิ่งที่ปัญหาคับแค้นในใจสลายลงไปได้

๔.๒.๒ พฤติกรรมเชิงพุทธบูรณาการ

มณฑลทัศนที่ ๒ กล่าวถึงสิ่งที่แสดงออกที่เรียกว่า พฤติกรรม เคน วิลเบอร์ได้ให้ความหมายมณฑลทัศนที่นี้ว่า เกี่ยวข้องกับสิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้นทางธรรมชาติที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์ คือ ความรู้ทางเคมี ชีววิทยา ฟิสิกส์ จิตวิทยา ระบบต่างๆ ของร่างกายและพฤติกรรมมนุษย์ สิ่งที่จะนำมาประยุกต์หรือพัฒนาได้จึงมีเพียงด้านพฤติกรรมเท่านั้น

พฤติกรรมหรือการกระทำที่แสดงออกมานั้น ออกมาได้ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ ซึ่งเกิดจากสิ่งที่มากระทบหรือจากผัสสะในทางพุทธศาสนา สิ่งเหล่านี้อาจจะเกิดจากสิ่งที่มาจาก

^{๒๖} ดิข นัท ฮันท์, เมตตาภาวนา: คำสอนว่าด้วยรัก, ธารา รินศานต์ แปล, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๔๓), หน้า ๕๗, ๑-๑๓๔.

ภายนอก ได้แก่ สิ่งแวดล้อมที่อยู่รอบๆ ตัวเรา อาจจะเป็นทั้งสิ่งมีชีวิต เช่น พ่อ แม่ ญาติพี่น้อง หรือเพื่อน หรือจากสิ่งไม่มีชีวิต เช่น ภูมิอากาศ ขนบธรรมเนียมประเพณี ระบบโครงสร้างของสังคม วัฒนธรรม เป็นต้น และ สิ่งเร้าที่มาจากภายใน เป็นได้ทั้งแรงจูงใจ แรงขับทางชีวภาพ เช่น ฮอร์โมน เอนไซม์ ความหิว ความเครียด และ ความต้องการทางเพศ เป็นต้น^{๒๗}

ในทางพุทธศาสนาสิ่งที่มาปรุงแต่งให้เกิดการรับรู้สภาวะใดๆ จะเกิดจากการเชื่อมต่อกับหรือเรียกว่า อายตนะ ซึ่งแปลว่า ที่ต่อ แตน หมายถึงที่ต่อกันให้เกิดความรู้ แตนเชื่อมต่อกับให้เกิดความรู้ มีทางรับรู้อยู่ ๖ อย่าง คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งเรียกว่า อายตนะภายใน สิ่งที่มากระทบผ่านทางการรับรู้ทั้ง ๖ ซึ่งเรียกว่าอายตนะภายนอก คือ รูป รส กลิ่น เสียง โสภณูปพะ (สิ่งที่ต้องกาย) และ ธรรมารมณ์ (สิ่งที่ใจนึก)^{๒๘} มาจากสิ่งเร้าต่างๆ ประกอบเข้ากัน ทำให้เกิดการสัมผัสหรือผัสสะหรือเกิดการกระทบกัน ทำให้เกิดการรับรู้และการสนองตอบต่อสิ่งเร้านั้นแตกต่างกันในแต่ละบุคคล ซึ่งขึ้นอยู่กับการรับรู้ ความรู้สึก สัญญาเดิมหรือที่เรียกว่าประสบการณ์ของแต่ละบุคคล และการคิดการตัดสินใจในสถานการณ์นั้นๆ ตัวอย่าง เช่น

กรณีสิ่งเร้าคือรูปที่มากระทบทางตา เช่น คนที่เดินไปในที่มืด เห็นเชือกกองอยู่ แต่ด้วยความกลัวจึงปรุงแต่งคิดไปว่างู เพราะสัญญาเดิมจำลักษณะของงูว่ามีลักษณะขดเป็นวงกลมและลำตัวคล้ายเส้นยาวๆ เมื่อเดินเข้าไปใกล้จึงพบว่าเป็นเชือก สิ่งเร้าคือเชือกสามารถทำให้คนที่ฉลาดกลัวปรุงแต่งจิตไปตามความกลัวนั้น และอาจจะมีพฤติกรรมแตกต่างกันไป เช่น กรีดร้อง วิ่งหนี แต่ถ้าคนที่มีความใจเข้มแข็ง ไม่หวาดกลัวง่าย ๆ ก็อาจจะรู้สึกเฉยๆ

กรณีสิ่งเร้าที่มาในรูปของเสียง เช่น การที่เราได้ยินเสียงที่ดัง เสียงดี เป็นลักษณะคำพูดที่หยาบคาย จะทำให้เราเกิดพฤติกรรมอย่างหนึ่ง เช่น อาจจะรู้สึกโกรธ ไม่พอใจว่าทำไมต้องพูดจาเช่นนั้น ในขณะที่เสียงอ่อนหวาน นุ่มนวล ก็อาจทำให้เรารู้สึกพอใจ สบายใจ หรือการได้ยินเพลงที่ถูกต้อง ชอบใจ ก็ทำให้ถูกต้อง แต่ถ้าได้ยินเพลงที่เราไม่ชอบ ไม่ถูกรสนิยม เราก็ไม่ยอมฟัง เป็นต้น เสียงจึงเป็นทั้งสิ่งเร้าและเป็นอายตนะภายนอกที่กระทบกับมนุษย์ทำให้เกิดพฤติกรรมแตกต่างกัน

กรณีสิ่งเร้าที่มาในรูปของกลิ่น เช่น กลิ่นเหม็น ก็ทำให้เกิดพฤติกรรมแสดงความรังเกียจ เช่น อาจจะเอามือปิดจมูก เดินหนี เป็นต้น แต่ถ้ากลิ่นหอมก็ทำให้เกิดความพอใจ หน้าตาสดชื่น เป็นต้น

^{๒๗} Raymond J. Corsini, *The Dictionary of Psychology*, (New York: Brunner-Routledge, 2002), p. 946.

^{๒๘} พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ*, หน้า ๓๔-๓๕.

กรณีสิ่งเร้าคือรสที่มากกระทบทางลิ้น เช่น รสขม เด็กๆ ก็จะเป็นหน้าหนี ขณะที่ผู้ใหญ่จะชอบและไม่รู้สึกขม เพราะต่อมประสาทที่รับรสความขมเปลี่ยนแปลงไปตามวัย จากขมจะรู้สึกหวานได้

กรณีโณภูฏัพพะหรือเรียกว่าการกระทบทางผิวหนังหรือทางกาย เช่น มือที่ถูกน้ำร้อนลวก ก็จะชักมือกลับโดยอัตโนมัติ หรือ เมื่อร่างกายโดนอากาศที่เย็นมากกระทบ ก็จะขนลุกชู แล้วก็เอามือขึ้นมากอดอก เป็นต้น

กรณีธรรมารมณ์ หรือการรับรู้ทางใจหรือสิ่งที่ใจนึก เช่น เมื่อคิดถึงภาพยนตร์ที่เคยดู และรู้สึกเศร้าโศกไปกับเนื้อเรื่องของภาพยนตร์ในตอนนั้น เมื่อนึกถึงก็เกิดอาการเศร้าขึ้นมา หรือนึกถึงเมื่อตอนทราบข่าวผู้ใกล้ชิดเสียชีวิต ก็อาจจะร้องไห้ขึ้นมา เป็นต้น

สิ่งเร้าหรืออารมณ์หรืออายตนะภายนอกจึงมีผลต่อพฤติกรรมต่างๆ ของมนุษย์ และแปรเปลี่ยนไปตามประสบการณ์หรือความจำในอดีตของแต่ละบุคคล

นอกจากสิ่งเร้าจากภายนอกแล้ว สิ่งเร้าจากภายในก็มีผลต่อพฤติกรรม เช่น ฮอริโมนเอนไซม์ ที่มีผลทำให้ร่างกายผิดปกติ และส่งผลให้มีพฤติกรรมที่ผิดปกติ สิ่งต่างๆ เหล่านี้ค้นพบโดยการค้นคว้าทางวิทยาศาสตร์ สิ่งที่เกิดผิดปกติขึ้นเอง ที่ไม่ใช่เนื่องมาจากสาเหตุการใช้ยาหรือสารเคมี ผู้วิจัย เห็นว่า สิ่งต่างๆ เหล่านี้ตรงกับเรื่องกรรมในพุทธศาสนา

กรรมส่งผลให้ความผิดปกติทางร่างกายก็ดี ความผิดปกติที่หาสาเหตุไม่ได้ก็ดี เป็นผลมาจากสิ่งที่เราได้เคยกระทำไว้ในอดีต ดังพุทธดำรัสว่า “เรามีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย เราทำกรรมใดไว้จะเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่วก็ตาม ย่อมเป็นผู้รับผลของกรรม”^{๒๙}

กรรมจึงเป็นเรื่องของการกระทำของบุคคลนั้น ที่อาจจะทำกรรมอะไรไม่ดีไว้ในอดีต จึงส่งผลมาถึงปัจจุบัน ใครทำกรรมอะไรไว้ ก็ต้องได้รับผลกรรมนั้น และเพราะเนื่องจากการเกิดมานั้นเป็นเพราะวิบากของตน กรรมจึงเป็นผู้กำเนิดให้เกิดวิบาก กรรมเท่านั้นที่เป็นผู้สืบต่อความเป็นเผ่าพันธุ์ แม้บางคนเกิดมาจากบิดามารดาเดียวกัน แต่ไม่ได้หมายความว่า จะมีอุปนิสัยใจคอเหมือนกัน มีร่างกายสมบูรณ์เหมือนกัน เพราะทำกรรมมาต่างกันนั่นเอง

ดังนั้น พฤติกรรมต่างๆ ที่เกิดจากกรรมดีหรือไม่ดีของตนนั้น มีผลให้วิบากนั้นเป็นไปตามความประพฤติของตน กรรมที่ทำไว้ย่อมมีผลติดตัวไปเสมอ ดังพุทธดำรัสว่า “อนึ่ง บุคคลทำกรรม

^{๒๙} อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๗/๑๐๐.

ใดทางกาย ทางวาจา หรือทางใจ กรรมนั้นแลเป็นสมบัติของเขา ทั้งเขาจะนำกรรมนั้นไปได้ อนึ่ง กรรมนั้นย่อมติดตามเขาไป ดุจเงาติดตามตัวไป ฉะนั้น”^{๓๐}

นอกจากกรรมจะมีผลต่อพฤติกรรมแล้ว จริตของมนุษย์ก็มีผลต่อพฤติกรรมด้วย^{๓๑} เมื่อ จริตเป็นคำเรียกบุคคลผู้มีลักษณะนิสัยและความประพฤติหนักไปในทางใดทางหนึ่ง โดยการมีความประพฤติปกติ พื้นเพของจิต พื้นนิสัย^{๓๒} นอกจากนี้ กรรมยังเป็นที่เกิดของจริยาหรือจิต และ ทำให้มนุษย์มีจิตต่างกัน ดังที่พระพุทธโฆสะจารย์กล่าวว่า “กรรมอันให้เกิดปฏิสนธิวิบาก ซึ่งมี โลกะเป็นต้นแต่อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นบริวาร นับเป็นเหตุแห่งจริยาทั้งหลาย”^{๓๓}

นอกจากกรรม และจิตแล้ว วาสนาก็มีผลต่อพฤติกรรม คำว่า วาสนาในภาษาบาลี หมายถึง “อุปนิสัย บุญบาปที่อบรมมา...วาสัยเตติ วาสนา สิ่งอันเขาบ่มเพาะมา”^{๓๔} หรือ หมายถึง “อาการกายวาจา ที่เป็นลักษณะพิเศษของบุคคล ซึ่งเกิดจากกิเลสบางอย่าง ได้สั่งสมอบรมมาเป็น เวลานานจนเคยชินติดเป็นพื้นประจำตัว...”^{๓๕}

จากข้อความข้างต้น จะเห็นได้ว่าพฤติกรรมที่เกิดขึ้นในปัจจุบันเป็นผลมาจากการสั่งสม เนื่องจากกิเลสบางอย่างในอดีตมานับไม่ถ้วน จนกลายเป็นพฤติกรรมเฉพาะตัวของคนๆ นั้น และมีเฉพาะพระพุทธเจ้าเท่านั้นที่ละวาสนาได้ เพราะละกิเลสได้หมด ในขณะที่พระปัจเจก พุทธเจ้าและพระสาวกยังละกิเลสบางอย่างไม่ได้ วาสนาที่แสดงเป็นพฤติกรรมนี้จึงยังแสดงออกมา อยู่ เช่น เรื่องของพระปิลินทวัจฉะ^{๓๖} ที่ร้องเรียกภิกษุว่าคนถ้อย ซึ่งเป็นคำไม่สุภาพ พระพุทธเจ้าทรง อธิบายให้พวกภิกษุทราบ ว่า ท่านได้ประพฤติปฏิบัติเรียกคนว่าคนถ้อยมานานถึง ๕๐๐ ชาติแล้ว อย่าไปถือโทษโกรธเลย ไม่ได้มีความหมายในทางไม่สุภาพอย่างนั้น แต่ได้ปฏิบัติสั่งสมมา เรียกว่า

^{๓๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓๑/๑๕๙-๑๖๐.

^{๓๑} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน อรรถย มีแสง, “อิทธิพลของสังขารที่มีต่อพฤติกรรมมนุษย์”, **สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๕๔-๖๓.

^{๓๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๘๕๓.

^{๓๓} วิสุทธิ. (ไทย) ๔๔/๑๗๓.

^{๓๔} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ อธิบายศัพท์และ แปลความหมาย คำวัด ที่ชาวพุทธควรรู้**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือ ธรรม, ๒๕๕๑), หน้า ๖๐๔.

^{๓๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๒๖.

^{๓๖} ชุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๒๖/๒๒๐-๒๒๑.

เป็นวาสนาอย่างหนึ่ง หรือเรื่องของพระสารีบุตรที่ชอบกระโดด ดูเหมือนมีกิริยาที่ไม่เรียบร้อย แต่ท่านได้เคยเกิดเป็นวานรมาถึง ๕๐๐ ชาติ จึงมีวาสนาสะสมมาเป็นพฤติกรรมชอบกระโดด

จะเห็นได้ว่า พฤติกรรมที่มนุษย์แสดงออกมาในทางพระพุทธศาสนานั้น มีทั้งสิ่งเร้าที่มากระทบจากภายนอกและสิ่งเร้าที่เกิดจากภายใน ซึ่งเรื่องที่เกิดจากภายในนี้ บางเรื่องอาจเป็นเรื่องยากที่นักวิชาการตะวันตกจะเข้าใจ โดยเฉพาะเรื่องกรรมกับวาสนาที่มีแต่พุทธศาสนาเท่านั้นที่สามารถจะให้คำตอบในเรื่องที่วิทยาศาสตร์ไม่สามารถให้คำตอบได้ และเคน วิลเบอร์ก็อาจไม่ได้ศึกษาคำตอบจากเรื่องเหล่านี้

ลักษณะของการกระทบหรือผัสสะที่เกิดทั้ง ๖ ทวาร ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นการเกิดในปัจจุบันขณะหรือในเหตุการณ์ปัจจุบัน เป็นการตอบสนองต่อสิ่งเร้าหรือสถานการณ์นั้นๆ อย่างไรก็ตาม การที่ใจคิดปรุงแต่งไปตามเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในอดีต ทำให้เกิดพฤติกรรมเช่นกัน อาจแสดงออกเป็นการขี้มึนน้อยๆ หรือ เสียใจ น้ำตาไหลออกมา ลักษณะเช่นนี้ไม่เกิดการสัมผัสกับสิ่งใด แต่เพราะจิตถูกปรุงแต่งไปต่างๆ นานา ดังได้กล่าวไว้ตามกำลังของอุปาทาน^{๓๗} ที่สั่งสมอยู่ในสันดาน ก็ทำให้เกิดพฤติกรรมได้โดยไม่เกี่ยวกับผัสสะเลย

โดยสรุป พฤติกรรมมนุษย์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา จะหมายถึงการแสดงออกทางกาย วาจาและใจ โดยมีสิ่งเร้าที่เกิดจากทั้งภายในและสิ่งเร้าจากภายนอกต่างๆ มากระทบกับอายตนะทั้ง ๖ ทำให้เกิดพฤติกรรมแตกต่างกันไป

สิ่งที่จะนำมาประยุกต์หรือพัฒนาให้การแสดงออกทางพฤติกรรมนั้น เป็นพฤติกรรมที่พึงประสงค์ ด้วยหลักธรรมทางพุทธศาสนา ผู้วิจัยได้นำเสนอ ๓ แนวทางด้วยกันคือ ๑) การปรับปรุงพฤติกรรมด้วยศีล ๒) การปรับปรุงพฤติกรรมด้วยจิต และ ๓) การปรับปรุงพฤติกรรมด้วยกรอบเชยิยวัตร ดังนี้

๔.๒.๒.๑ การปรับปรุงพฤติกรรมด้วยศีล

ศีลเป็นจริยธรรมที่เกิดในยุคแรกๆ และมีมาก่อนพุทธศาสนา โดยเฉพาะศีล ๕ เป็นหลักพื้นฐานที่จะควบคุมไม่ให้เกิดการกระทำที่ไม่ดีออกมา อันมีผลต่อตนเองและสังคม เมื่อมีจริยธรรมสำนึกอยู่ในใจ ก็จะมีการระมัดระวังในการปฏิบัติ ส่งผลให้ข้อพึงละเว้นที่เรียกว่า ศีล การไม่เบียดเบียนกัน ฆ่า ลักทรัพย์ หรือพูดเท็จ เป็นต้น

^{๓๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๑๑๗.

พระพุทธเจ้าตรัสว่า “อริยสาวกนั้นแลผู้เพียบพร้อมด้วยศีลอย่างนี้ เพียบพร้อมด้วยสมาธิอย่างนี้ เพียบพร้อมด้วยปัญญาอย่างนี้ ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน”^{๓๘}

พระอานนทกล่าวว่า “พระอริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีล คຸ່ມครองทวารในอินทริยทั้งหลาย รู้จักประมาณในการบริโภค ประกอบความเพียร...เป็นธรรมอาศัยจิตอันยิ่ง เป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ตามความปรารถนาได้โดยไม่ยาก ได้โดยไม่ลำบาก”^{๓๙}

ศีลเป็นการสำรวม คຸ່ມครองทางกาย วาจา ใจ เป็นฐานในการพัฒนาตน ทำให้เกิดปัญญาวิมุตติและเข้าสู่พระนิพพานได้ ศีลจึงเป็นบาทฐานที่สำคัญอย่างยิ่ง และทำให้ได้พบความสุขสูงสุดในชีวิต

การปฏิบัติศีลให้ไม่ต่างพร้อยนั้นเป็นเรื่องที่มีผลต่อพฤติกรรมอย่างมาก เพราะเพียงแต่ปฏิบัติให้ครบศีล ๕ ก็ย่อมทำให้การที่เราแสดงออกต่อผู้อื่น ต่อสังคมที่เราเกี่ยวข้องโดยตรง เป็นไปอย่างปกติสุข เช่น ครอบครองอยู่อย่างปกติสุข และสังคมที่เราเกี่ยวข้องก็เป็นปกติสุข เพราะศีลที่เพียรรักษาจนเป็นระเบียบปฏิบัติของคนๆ นั้น “จนเรียกว่าปฏิบัติจากศีลระดับธรรมเป็นศีลในระดับวินัยแล้ว ก็เป็นทำนองประมวลกฎหมาย สำหรับกำกับความประพฤติของสมาชิกในหมู่ชนหรือชุมชนหนึ่ง”^{๔๐} ย่อมทำให้สังคมสงบสุขได้โดยตรง

ศีลเบื้องต้น เช่น ศีล ๕ ซึ่งได้แก่ ๑. เว้นจากปาณาติบาต ๒. เว้นจากอทินนาทาน ๓. เว้นจากกาเมสุมิชชาจรา ๔. เว้นจากมสุสาวาจา และ ๕. เว้นจากสุราน้ำเมา คือการสำรวมทางกาย ทางวาจา และทางใจที่ทำให้เกิดสติ นั่นเอง

๔.๒.๒.๒ การปรับปรุงพฤติกรรมด้วยจริต

จริยา หรือ จริต^{๔๑} จะเป็นตัวบ่งชี้ถึงพฤติกรรมที่แตกต่างกันแล้ว จริตนี้ยังสามารถนำมาพิจารณาและใช้เลือกเฟ้นข้อธรรมที่จะปฏิบัติเพื่อให้เกิดการบรรลุธรรมที่รวดเร็วได้ ตามแต่จริตนั้นๆ ซึ่งการศึกษาเรื่องจริตในคัมภีร์นั้น ท่านแบ่งจริตไว้ ๖ ประเภทเพื่อใช้ในการเลือกวิธีปฏิบัติ

^{๓๘} อ.พุทธ. (ไทย) ๒๐/๗๔/๒๙๖.

^{๓๙} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๓/๒๖.

^{๔๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๔๓๑ – ๔๓๒.

^{๔๑} จริต เป็นคำเรียกบุคคลผู้มีลักษณะนิสัยและความประพฤติหนักไปในทางใดทางหนึ่ง โดยการมีความประพฤติปกติ พ้นเพชของจิต พ้นนิสัย ส่วนคำว่า จริยา จะเป็นลักษณะความประพฤติที่หนักไปในทางใดทางหนึ่งตามสภาพจิตที่เป็นปกติของบุคคลนั้นๆ ด้วยความประพฤติหรือลักษณะนิสัยนั้นๆ จาก พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๔๕๓.

สมถกรรมฐานให้เหมาะสมกับจริตของตน เพื่อการปฏิบัติธรรมจะได้ให้เกิดผลดีและรวดเร็ว เพราะการเลือกปฏิบัติกรรมฐานที่ไม่ตรงกับจริตของตนจะทำให้การบรรลุธรรมเนิ่นช้า

การนำเสนอการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมจะนำเสนอผ่านจากลักษณะของจริตของแต่ละบุคคลที่แสดงออกในการกระทำปัจจุบัน เพื่อเป็นแนวทางในการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมให้เหมาะสมยิ่งขึ้น โดยจะไม่ไปตัดสินว่าบุคคลนั้นๆ เป็นจริตใด แต่จะเอาลักษณะอาการ การแสดงออกมาปรับพฤติกรรมเพราะเป็นสิ่งที่เกิดมาตั้งแต่อดีต เป็นสิ่งที่ไม่สามารถย้อนกลับไปแก้ไขได้ ผู้วิจัยจึงใช้จริต ๖ ซึ่งเป็นการอธิบายถึงพฤติกรรมที่ได้ทำมาในอดีต ทำให้แต่ละคนมีจริตที่แตกต่างกัน เป็นกรอบในการวิเคราะห์และนำเสนอ

ในคัมภีร์พุทธศาสนา เมื่อแบ่งลักษณะประเภทของบุคคล ได้แบ่งตามจริตหรือตามพื้นเพนิสัย โดยแบ่งจริตไว้ ๖ ประเภท ดังพุทธดำรัสว่า “บุคคลนี้มีราคะจริต บุคคลนี้มีโทสจริต บุคคลนี้มีโมหจริต บุคคลนี้มีวิตกจริต บุคคลนี้มีสังขารจริต บุคคลนี้มีญาณจริต”^{๔๒}

ถึงกระนั้นก็ตาม จริตของมนุษย์มีลักษณะนิสัยที่แตกต่างกันนี้ ผู้วิจัยเห็นว่า จริตที่ท่านแบ่งนี้ สามารถอธิบายให้เห็นภาพของพฤติกรรมมนุษย์ได้ชัดเจนเช่นกัน มนุษย์ที่มีพื้นเพนิสัย ๖ จำพวก ก็น่าจะมีลักษณะพฤติกรรมใน ๖ จำพวก เช่นกัน จึงนำเรื่องจิตมาวิเคราะห์ในเชิงพฤติกรรมของมนุษย์^{๔๓}

อย่างไรก็ตาม ในพระไตรปิฎกไม่ได้อธิบายลักษณะของแต่ละจริตโดยละเอียด แต่กล่าวถึงจริตทั้งหกเพื่อจุดประสงค์หลักคือการปฏิบัติกรรมฐานเพื่อให้เกิดประสิทธิผลตามแต่ลักษณะพื้นฐานของแต่ละบุคคลอย่างสูงสุดดังได้กล่าวแล้ว จริตในชั้นอรรถกถาและโดยเฉพาะในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้แสดงเรื่องจิตอย่างละเอียด โดยอธิบาย ดังนี้

๑. ราคะจริต หรือ ราคะจริยา คือ ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจราคะ
๒. โทสจริต หรือ โทสะจริยา คือ ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจโทสะ
๓. โมหจริต หรือ โมหะจริยา คือ ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจโมหะ
๔. สังขารจริต หรือ สังขารจริยา คือ ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจสังขาร

^{๔๒} พ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๔/๔๓๐: ๑๙๑/๕๔๕, พ.ญ (ไทย) ๓๐/๘๕/๓๐๔.

^{๔๓} ศึกษาเพิ่มเติมได้ใน อรรถัย มีแสง, “อิทธิพลของสังขารที่มีต่อพฤติกรรมมนุษย์”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๕๔-๖๓.

๕. พุทธิจริต หรือ พุทธิจริยา หรือ ญาณจริต คือ ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจปัญญา และอรรถว่า ญาณจริยา คือ รู้ธรรมชื่อว่าปัญญา หรือ รู้ชัด^{๔๔}

๖. วิตักกจริต หรือ วิตักกจริยา คือ ความประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจจิต^{๔๕}

ดังได้กล่าวแล้วว่า จริตที่แตกต่างกันย่อมทำให้พฤติกรรมของแต่ละบุคคลแตกต่างกัน การแสดงออกของแต่ละบุคคลที่ไม่เหมือนกัน เมื่อศึกษาโดยละเอียดแล้ว ย่อมทำให้บุคคลที่ศึกษานั้นมีความเข้าใจเพื่อนมนุษย์ได้ดียิ่งขึ้น ทำให้ความสัมพันธ์กับผู้อื่น ครอบคลุม เพื่อนร่วมงาน คนในชุมชนเดียวกัน หรือระดับสังคมใหญ่ เกิดความผาสุกได้ เพราะเข้าใจในความแตกต่างกันของมนุษย์นั่นเอง

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนามีวิธีปฏิบัติกรรมฐานอยู่หลายวิธี ซึ่งแต่ละวิธีท่านกล่าวว่าจะเหมาะกับจริตของบุคคลแตกต่างกัน กรรมฐาน ๔๐ วิธี^{๔๖} สามารถนำมาใช้กับจริตของมนุษย์ทั้ง ๖ กลุ่ม ถ้าปฏิบัติตามจริตของตนก็จะทำให้การปฏิบัติสมถวิปัสสนากรรมฐานบรรลุผลสำเร็จได้โดยเร็ว การปฏิบัติกรรมฐานจำเป็นต้องรู้ว่าบุคคลต่างๆ มีจริตเช่นไร หรือจิตมีลักษณะอารมณ์ที่เป็นปกติอย่างไร การปฏิบัติภาวนาจึงต้องเลือกอารมณ์ที่จะใช้ในการปฏิบัติเพื่อแก้ไขอารมณ์ของจิต [ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคจะใช้คำว่าธรรมที่เป็นเครื่องแก้ไขว่า ธรรมเป็นที่สบาย] ในทำนองเดียวกัน การปรับเปลี่ยนพฤติกรรมในปัจจุบันก็นำวิธีการแก้ไขในทางพระพุทธศาสนาเป็นหลักในการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมมนุษย์ในปัจจุบัน โดยสรุปได้ดังตาราง ดังนี้

^{๔๔} พ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/๘๐๐.

^{๔๕} วิสุทธิ. (ไทย) ๔๓/๑๖๗.

^{๔๖} กรรมฐาน ๔๐ วิธี สามารถศึกษาเพิ่มเติมได้จากคัมภีร์วิสุทธิมรรค.

ตารางที่ ๔.๑ การปรับเปลี่ยนพฤติกรรมให้พึงประสงค์ในสมัยปัจจุบัน

ลักษณะของพฤติกรรม	ลักษณะเด่น	ธรรมที่เป็นเครื่องสบายหรือแก้ไข	การปรับเปลี่ยนพฤติกรรมในสมัยปัจจุบัน
ราคะจริต	รักสวยรักงาม โลก	อสุภ ๑๐ กายคตาสติ ๑	พิจารณาความเสื่อมและความเปลี่ยนแปลงของสิ่งต่างๆ บ่อยๆ
โทสะจริต	มักโกรธ ก้าวร้าว อารมณ์ร้าย	เจริญเมตตา	แผ่เมตตาบ่อยๆ
โมหะจริต	เชื่องซึม หดหู่ ใจน้อย	อานาปานสติ	ปรับเปลี่ยนสถานที่ให้โปร่งสบาย ออกกำลังกาย เจริญสติแบบเคลื่อนไหว ใช้หลักกาลามสูตรก่อนจะเชื่อ
วิตกจริต	ฟุ้งซ่าน คิดเล็กคิณ้อย	อานาปานสติ	จัดลำดับความสำคัญของงาน คิดแบบโยนิโสมนสิการ เจริญสติสมาธิภาวนา
ศรัทธาจริต	หลงเชื่อคนง่าย	อนุสสติ ๖	ตรวจสอบข้อมูลโดยใช้หลักธรรม เป็นที่ตั้ง ใช้หลักกาลามสูตรก่อนจะเชื่อ
พุทธิจริต	มีปัญญาดีแต่อาจเป็นคนเฉยๆ จนเสียโอกาส ในหน้าที่การงาน	มรณานุสสติ พิจารณาตามความเป็นจริง	แสดงบทบาท ความรู้ ความสามารถให้ปรากฏบ่อยๆ

โดยสรุป การปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของบุคคลในแต่ละจริตจากที่ไม่พึงประสงค์ ให้เกิดการปรับตัวเพื่อให้มีความสุขในตนเอง เกิดสันติต่อสังคมที่ตนอยู่ และเจริญในหน้าที่การงานในยุคปัจจุบัน

๔.๒.๒.๓. การปรับปรุงพฤติกรรมด้วยกรอบเสขียวัตร

ผู้วิจัยเห็นว่า การได้ศึกษาข้อปฏิบัติของพระภิกษุสงฆ์ ที่เรียกว่า เสขียวัตร ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติสำหรับผู้ดำรงตนเป็นสมณเพศ เป็น “สิ่งที่ควรปฏิบัติเพื่อส่งเสริมบุคลิก ส่งเสริมความน่าเชื่อถือ”^{๔๗} เป็นวัตรที่กำหนดให้ภิกษุสำรวมกาย วาจา ใจ เมื่อต้องเข้าสู่ชุมชน เพื่อความเป็นระเบียบเรียบร้อย การมีมารยาท การนำเคารพ และเป็นศรัทธาของผู้พบเห็น เสขียวัตรจึงเป็นสิ่งที่ควรนำมาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน เพื่อให้มีพฤติกรรมที่ดี มีบุคลิกภาพที่ดี เป็นที่น่าคบค้า

^{๔๗} พระเมธีจ ตตฺตชีโว, เสขียวัตร: ตันบัญญัติของมารยาทไทย, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์นิวไวก์เด็ก, ๒๕๓๐), หน้า ๑๓๑.

สมาคมในหมู่ชน และทำให้เกิดความเมตตาเอ็นดูด้วยความชื่นชมจากผู้อื่นที่เรียกว่า “สมบัติผู้ดี”^{๔๘} ได้ เจริญวัตร^{๔๙} ประกอบด้วย ๔ หมวด คือ

หมวดที่ ๑ เรียกว่าสารูป

หมวดที่ ๒ เรียกว่าโภชนะปฏิสังยุต

หมวดที่ ๓ เรียกว่าธัมมเทสนาปฏิสังยุต

หมวดที่ ๔ เรียกว่าปภินณกะ^{๕๐}

หมวดที่ ๑ เรียกว่าสารูป มี ๒๖ ข้อ ได้แก่

๑. นุ่งให้เป็นปริมณฑล (ล้างปิดเข้า บนปิดสะดือไม่ห้อยหน้าห้อยหลัง)

๒. ห่มให้เป็นปริมณฑล (ให้ชายผ้าเสมอกัน)

๓. ปกปิดกายด้วยดีไปในบ้าน

๔. ปกปิดกายด้วยดีนั้งในบ้าน

๕. ส้ารวมด้วยดีไปในบ้าน

๖. ส้ารวมด้วยดีนั้งในบ้าน

๗. มีสายตาทอดลงไปในบ้าน (ตาไม่มองโน้นมองนี้)

๘. มีสายตาทอดลงนั้งในบ้าน

๙. ไม่เว็กผ้าไปในบ้าน

๑๐. ไม่เว็กผ้านั้งในบ้าน

๑๑. ไม่หัวเรียดังไปในบ้าน

๑๒. ไม่หัวเรียดังนั้งในบ้าน

๑๓. ไม่พูดเสียงดังไปในบ้าน

๑๔. ไม่พูดเสียงดังนั้งในบ้าน

๑๕. ไม่โคลงกายไปในบ้าน

๑๖. ไม่โคลงกายนั้งในบ้าน

๑๗. ไม่ไกวแขนไปในบ้าน

๑๘. ไม่ไกวแขนนั้งในบ้าน

๑๙. ไม่สั่นศีรษะไปในบ้าน

๒๐. ไม่สั่นศีรษะนั้งในบ้าน

๒๑. ไม่เอามือค้ำกายไปในบ้าน

๒๒. ไม่เอามือค้ำกายนั้งในบ้าน

๒๓. ไม่เอาผ้าคลุมศีรษะไปในบ้าน

๒๔. ไม่เอาผ้าคลุมศีรษะนั้งในบ้าน

๒๕. ไม่เดินกระหย่งเท้าไปในบ้าน

๒๖. ไม่นั่งรัดเข้าในบ้าน

^{๔๘} การพัฒนานุคลิกภาพของสถาบันที่มีชื่อเสียง เช่น จอห์น โรเบิร์ต พาวเวอร์ (John Robert Power) ซึ่งผู้วิจัยได้ผ่านการฝึกอบรม ก็มีการศึกษาด้านการแต่งตัว การรับประทานอาหาร ทำทางการเดิน คล้ายคลึงกับข้อปฏิบัติของเสขียวัตถ์.

^{๔๙} อ่านรายละเอียดและตัวอย่างเพิ่มเติมได้ใน พระเมตฺจ ทตฺตชีโว, **เสขียวัตถ์: ตันบัญญัติของมารยาทไทย**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์นิวไวดีก, ๒๕๓๐).

^{๕๐} มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, **นวโกวาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๘๐, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๒๑ – ๒๖.

จะเห็นได้ว่า การแต่งกายก็ต้องให้เรียบร้อย จะนั่ง จะพูดคุย จะเดิน ต้องสำรวม และไม่ทำกริยาที่ดูไม่น่าเชื่อถือ ผู้ใดนำไปปฏิบัติ จะกลายเป็นผู้ที่มีบุคลิกภาพที่ดี มีพฤติกรรมที่น่าเลื่อมใส ศรัทธา น่าเชื่อถือ เพียงการแต่งกาย ก็ทำให้งานประสบความสำเร็จได้ และในปัจจุบันการแต่งกายยังมีความสำคัญ ผู้ที่จะไปสัมภาษณ์งาน ถ้าแต่งกายดี สะอาด เรียบร้อย ย่อมมีโอกาสได้งานมากกว่าผู้ที่แต่งกายไม่เรียบร้อย เป็นต้น

หมวดที่ ๒ เรียกว่าโภชนะปฏิสังยุต มี ๓๐ ข้อ ดังนี้

๑. รับบิณฑบาตด้วยความเคารพ ๒. ในขณะที่บิณฑบาต จะแลดูแต่ในบาตร
๓. รับบิณฑบาตพอสมควรส่วนกับแกง (ไม่รับแกงมากเกินไป)
๔. รับบิณฑบาตแค่พอเสมอขอบปากบาตร
๕. ฉันทบิณฑบาตด้วยความเคารพ ๖. ในขณะที่ฉันทบิณฑบาต และดูแต่ในบาตร
๗. ฉันทบิณฑบาตไปตามลำดับ (ไม่ซัดให้แหวก)
๘. ฉันทบิณฑบาตพอสมควรส่วนกับแกง ไม่ฉันทแกงมากเกินไป
๙. ฉันทบิณฑบาตไม่ขยี้มแต่ยดลงไป
๑๐. ไม่เอาข้าวสุกปิดแกงและกับด้วยหวังจะได้มาก
๑๑. ไม่ขอเอาแกงหรือข้าวสุกเพื่อประโยชน์แก่ตนมาฉัน หากไม่เจ็บไข้
๑๒. ไม่มองดูบาตรของผู้อื่นด้วยคิดจะยกโทษ
๑๓. ไม่ทำคำข้าวให้ใหญ่เกินไป ๑๔. ทำคำข้าวให้กลมกล่อม
๑๕. ไม่อ้าปากเมื่อคำข้าวยังมาไม่ถึง ๑๖. ไม่เอามือทั้งมือใส่ปากในขณะที่ฉัน
๑๗. ไม่พูดในขณะที่มีคำข้าวอยู่ในปาก ๑๘. ไม่ฉันโดยการโยนคำข้าวเข้าปาก
๑๙. ไม่ฉันกัดคำข้าว ๒๐. ไม่ฉันทำกระพุ้งแก้มให้ตุ่ย
๒๑. ไม่ฉันพลางสะบัดมือพลาง ๒๒. ไม่ฉันโปรยเมล็ดข้าว
๒๓. ไม่ฉันแลบลิ้น ๒๔. ไม่ฉันดังจับๆ
๒๕. ไม่ฉันดังชูๆ ๒๖. ไม่ฉันเลียมือ
๒๗. ไม่ฉันเลียบาตร ๒๘. ไม่ฉันเลียริมฝีปาก
๒๙. ไม่เอามือเปื้อนจับภาชนะน้ำ
๓๐. ไม่เอาน้ำล้างบาตรมีเมล็ดข้าวหลงในบ้าน

หมวดนี้ บางข้อก็ไม่เกี่ยวข้องกับผู้คนทั่วไป เช่น เรื่องบิณฑบาต ก็ไม่ต้องนำมาพิจารณา หมวดนี้แสดงให้เห็นถึงมารยาทในการรับประทานอาหาร และสุชนามัย ผู้ใดนำไปปฏิบัติ ย่อมเป็นผู้ที่มีมารยาทดี มีบุคลิกภาพที่ดี และมีพฤติกรรมที่ดีด้วย

หมวดที่ ๓ เรียกว่าอัมมเทสนาปฏิสังยุต มี ๑๖ ข้อ^{๕๑} เป็นเรื่องการแสดงธรรมต้องดูกาลเทศะ สามารถนำมาประยุกต์ได้ว่า การจะพูดคุยกับใคร ต้องดูสถานการณ์ว่าผู้ฟังมีความพร้อมที่จะฟังหรือไม่

หมวดที่ ๔ เรียกว่าปภินณกะ มี ๓ ข้อ ดังนี้

๑. ภิกษุไม่เป็นไข้ ไม่ยืนถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ

๒. ภิกษุไม่เป็นไข้ ไม่ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ หรือบ้วนน้ำลายลงในของเขียว (พันธุ์ไม้ใบหญ้าต่างๆ)

๓. ภิกษุไม่เป็นไข้ ไม่ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ หรือบ้วนน้ำลายลงในน้ำ

หมวดนี้ สามารถนำมาประยุกต์ในเรื่องการรักษาสุขภาพอนามัย เช่น ไม่ควรบ้วนน้ำลายในที่สาธารณะหรือถ่ายของเสียต่างๆ ถ้ามีคนมาเห็น ก็จะมีพฤติกรรมที่น่ารังเกียจ

จะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงสอนภิกษุทั่วไป ให้มีความประพฤติที่ดีงาม น่าเคารพแก่ผู้พบเห็น สิ่งเหล่านี้ ถ้าบุคคลทั่วไปจะนำไปปฏิบัติย่อมทำให้เป็นผู้มีบุคลิกภาพที่ดี และมีพฤติกรรมที่ดี และเกิดความน่าเชื่อถือด้วย

๔.๒.๓ วัฒนธรรมเชิงพุทธบูรณาการ

ในการปฏิบัติกิจกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ต้องเกี่ยวข้องกับคนหมู่มากและเพื่อให้นานนั้นประสบผลสำเร็จ สิ่งสำคัญคือการเข้าใจวัฒนธรรมของบุคคล ชุมชน สังคม ที่กำลังเกี่ยวข้องกับอยู่ ยกตัวอย่างในการแก้ไขปัญหาสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ได้ให้หลักในการแก้ไขปัญหาว่า “เข้าใจ เข้าถึง พัฒนา” คำว่า “เข้าใจ” คือ เข้าใจในวัฒนธรรมที่แตกต่างกันของคนไทยที่เป็นชาวมุสลิมว่า มีวัฒนธรรมที่แตกต่างจากชาวไทยพุทธทั่วไป ดังนั้น การจะใช้หลักในการปกครอง ต้องมีความเข้าใจในวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน จึงจะทำให้งานประสบความสำเร็จ และราบรื่น

^{๕๑}มี ๑๖ ข้อ ดังนี้ ๑. ไม่แสดงธรรมแก่คนไม่เป็นไข้ที่มีร่มในมือ ๒. ไม่แสดงธรรมแก่คนไม่เป็นไข้ที่มีไม้พลองในมือ ๓. ไม่แสดงธรรมแก่คนไม่เป็นไข้ที่มีของมีคมในมือ ๔. ไม่แสดงธรรมแก่คนไม่เป็นไข้ที่มีอาวุธในมือ ๕. ไม่แสดงธรรมแก่คนไม่เป็นไข้ที่สวมเชียงเท้า (รองเท้าไม้) ๖. ไม่แสดงธรรมแก่คนไม่เป็นไข้ที่สวมรองเท้า ๗. ไม่แสดงธรรมแก่คนไม่เป็นไข้ที่ไปในยาน ๘. ไม่แสดงธรรมแก่คนไม่เป็นไข้ที่อยู่บนที่นอน ๙. ไม่แสดงธรรมแก่คนไม่เป็นไข้ที่นั่งรถเข็น ๑๐. ไม่แสดงธรรมแก่คนไม่เป็นไข้ที่โปกศีระชะ ๑๑. ไม่แสดงธรรมแก่คนไม่เป็นไข้ที่คลุมศีรษะ ๑๒. ไม่แสดงธรรมแก่คนไม่เป็นไข้ที่อยู่บนอาสนะ (หรือเครื่องปูนั่ง) โดยภิกษุอยู่บนแผ่นดิน ๑๓. ไม่แสดงธรรมแก่คนไม่เป็นไข้ที่นั่งบนอาสนะสูงกว่าภิกษุ ๑๔. ไม่แสดงธรรมแก่คนไม่เป็นไข้ที่นั่งอยู่ แต่ภิกษุยืน ๑๕. ภิกษุเดินไปข้างหลังไม่แสดงธรรมแก่คนไม่เป็นไข้ที่เดินไปข้างหน้า ๑๖. ภิกษุเดินไปนอกทางไม่แสดงธรรมแก่คนไม่เป็นไข้ที่ไปในทาง.

พระพุทธเจ้าตระหนักดีถึงปัญหาความแตกต่างทางสังคม ลัทธิ เผ่า วัฒนธรรมของแต่ละกลุ่ม ในการประกาศพระศาสนาที่ดี ในการเทศนาสั่งสอนสัตว์ทั้งหลายที่ดี จะต้องพิจารณาล่วงหน้าก่อน ว่าบุคคลที่จะไปพบเป็นใคร สถานะเป็นอย่างไร มีวิถีชีวิตเช่นไร ก่อนที่จะได้เทศนาสั่งสอน การเข้าใจในเรื่องต่างๆ เหล่านี้ เป็นการเรียนรู้เชิงวัฒนธรรมนั่นเอง

หลักคำสอนที่สำคัญที่ใช้ในการพิจารณาให้เข้าใจถึงความแตกต่างของเรื่องเหล่านี้ คือ สัมปยุตธรรม ^{๕๒} ดังนี้

๑. ธัมมัญญตา คือ เป็นผู้รู้จักเหตุ หมายถึง รู้จักหน้าที่ รู้หลักการ เช่น ถ้าเราเป็นเจ้าของหน้าที่ตำรวจ การปฏิบัติหน้าที่ ก็ต้องยึดกฎหมายเป็นหลัก ไม่ใช่ไปยึดเถียงว่าเพราะเป็นมุสลิมจึงทำให้เขาต้องติดคุกต่างๆ ที่ไม่มีความผิด หรือเป็นข้าราชการ แต่ก็จ้องราษฎรบังหลวง คำขายของหนีภาษี แล้วไปยึดเถียงข้อหาให้ชาวบ้าน เป็นต้น หรือพระภิกษุรู้หน้าที่ว่าจะต้องปฏิบัติธรรมเพื่อวัตถุประสงค์อะไร เพื่อมรรคผล นิพพาน หรือ ลาภ ยศ สรรเสริญ เป็นต้น พระพุทธเจ้าทรงรู้หน้าที่ของพระองค์ ก็ออกโปรดสัตว์ เทศนาสั่งสอน เป็นเวลาถึง ๔๕ ปี หน้าที่ของครูบาอาจารย์ คือ ชี้แนะ สั่งสอน อบรมศิษย์ให้มีความรู้คุณธรรม ไม่ใช่เป็นครูอาจารย์เพื่อลาภ ยศ จากลูกศิษย์หรือตำแหน่งทางสังคมต่างๆ เมื่อรู้หน้าที่ ก็จะไปตามหลักการ สังคมไทยทุกวันนี้ มีปัญหา เพราะการไม่รู้หน้าที่ของตน หน้าที่ของนักการเมือง หน้าที่ของพ่อแม่ หน้าที่ของบุตร หน้าที่ของนักศึกษา การศึกษาวิชาหน้าที่พลเมือง (Civic Education) เพื่อสร้างพลเมือง ได้ถูกยกเลิกไป ทำให้สังคมไทยเมื่อ ๒๐-๓๐ ปี นี้ แตกต่างจากสังคมไทยในสมัยก่อนมาก เพราะการไม่รู้จักหน้าที่

ดร.ปริญญา เทวานฤมิตรกุล จากคณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ได้เขียนบทความเรื่อง พลเมืองศึกษา (Civic Education): พัฒนาการเมืองไทยโดยสร้างประชาธิปไตยที่ “คน” ว่า

การศึกษาเพื่อสร้างพลเมืองสำหรับผู้ใหญ่นี้ จะมีความสำคัญมากโดยเฉพาะในช่วงเริ่มต้นของการจัดการศึกษาเพื่อสร้างพลเมือง เพราะถ้ามีเฉพาะแต่การศึกษาเพื่อสร้างพลเมืองให้กับเด็กรุ่นใหม่ในโรงเรียน ผู้ใหญ่หรือนักศึกษามหาวิทยาลัยที่ผ่านโรงเรียนมาแล้ว ก็จะไม่มีโอกาสได้ศึกษาเพื่อเปลี่ยนตนเองให้เป็นพลเมืองได้เลย ทุกประเทศที่เริ่มมีการศึกษาเพื่อสร้างพลเมืองจึงมีการดำเนินการไปพร้อมกัน ทั้งกับเด็กในโรงเรียนซึ่งเป็นการมุ่งไปที่การสร้างคนรุ่นใหม่ให้เติบโตขึ้นมาเป็นพลเมืองและกับผู้ใหญ่ที่ผ่านโรงเรียนมาแล้วด้วย...เมื่อประชาชนในสังคมใดเป็น “พลเมือง” สังคมนั้นก็จะเป็น Civil Society หรือสังคมที่

^{๕๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๒/๓๓๓.

ประกอบด้วย “พลเมือง” ที่เอาใจใส่ในความเป็นไปและมีส่วนร่วมในการแก้ปัญหาของชุมชน ปัญหาของสังคมและปัญหาของบ้านเมือง^{๕๓}

จะเห็นได้ว่า พลเมือง มีหน้าที่ในการทำนุบำรุงบ้านเมือง ดูแลประโยชน์ของชาติเสมอ กัน และต้องร่วมด้วยช่วยกันในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในบ้านเมืองของตนเอง นอกจากนี้ ทุกคนไม่ว่าเด็กหรือผู้ใหญ่ ถือว่าเป็นพลเมืองของชาติ จะต้องได้รับความรู้ที่ หน้าที่ของพลเมืองคืออะไร เมื่อทุกคนรู้จักหน้าที่ และนำไปปฏิบัติ ย่อมทำให้ประเทศชาตินั้น เจริญรุ่งเรือง

๒. อดัตถุญตา คือ เป็นผู้รู้จักผล หมายถึง รู้จักประโยชน์ที่เป็นจุดมุ่งหมาย และผลที่จะได้รับ ในการทำงานใดๆ จะต้องมีการวางแผนเป้าหมายไว้เสมอ ว่าจุดประสงค์ของงานหรือการกระทำนี้ เพื่อสิ่งใด การกำหนดเป้าหมายไว้ ย่อมทำให้งานหรือสิ่งที่ต้องการบรรลุผลสำเร็จได้

ตัวอย่าง เช่น ในการประกาศพระศาสนาของพระพุทธเจ้า พระองค์จะต้องกำหนดไว้ก่อนว่า จะไปที่ใด จะไปโปรดใคร โดยในตอนใกล้รุ่ง พระองค์จะทรงตรวจดูสัตว์ว่าใครสามารถบรรลุธรรมได้ วันรุ่งขึ้น พระองค์ก็จะไปโปรดเทศนาสั่งสอน และไม่เคยปรากฏหลักฐานว่า ไม่มีการเทศนาสั่งสอนใดที่ไม่ประสบความสำเร็จ อย่างน้อย ทุกคนต้องประกาศตัวเป็นพุทธมามกะ

๓. อดัตถุญตา คือ เป็นผู้รู้จักตน หมายถึง รู้ฐานะ ภาวะ เพศ กำลัง ความรู้ ความถนัด ความสามารถ และคุณธรรม^{๕๔} ว่าอยู่ในระดับใด ประมาณใด ดังนั้น ก่อนจะทำงานขึ้นใด ก่อนจะสั่งสอนใคร เราจะต้องรู้ตัวเราว่า เรามีความรู้ ความสามารถเพียงใด ใครที่ทำงานใหญ่เกินตัว งานนั้นก็จะล้มเหลวได้

๔. มัตถุญตา คือ เป็นผู้รู้จักประมาณ หมายถึง การรู้จักประมาณตน ทั้งเรื่องการใช้จ่าย การบริโภค หรือในการดำรงชีวิตด้านอื่นๆ ถ้าใครมีเงินน้อย ใช้จ่ายเกินตัว ทำให้เกิดเป็นหนี้สิน ชีวิตต้องประสบกับความล้มเหลวอย่างแน่นอน การทำกิจการใดๆ ถ้าทำเกินกำลัง เกินตัว เกินงบประมาณ ก็ทำให้งานนั้นล้มเหลว เช่นกัน หรือการจะเข้าไปในสังคมใดสังคมหนึ่งต้องมีการถ่อมตน ประมาณตน อย่าไปยกตนข่มท่าน ว่าเราดีแล้ว สังคม ประเทศ เชื้อชาติ เราสูงกว่า เจริญกว่า เป็นต้น การประมาณตนก็ครอบคลุมในเรื่องเหล่านี้ด้วย

^{๕๓} ปรินญา เทวานฤมิตรกุล, “พลเมืองศึกษา (Civic Education): พัฒนาการเมืองไทยโดยสร้างประชาธิปไตยที่ “คน”, (๑๕ กันยายน ๒๐๑๐), สถาบันสังคมศึกษา สำนักวิชาการและมาตรฐานการศึกษา สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน กระทรวงศึกษาธิการ, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <http://social.obec.go.th/node/64> [๑๓ มีนาคม ๒๕๕๕].

^{๕๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๖๒๘.

๕. กาลัญญตา คือ เป็นผู้รู้จักกาลเวลา หมายถึง รู้ว่าเวลาใด ควรทำอะไร เช่น การไปเยี่ยมเยียนเพื่อนฝูง ญาติพี่น้อง หรือใครก็ตาม ควรต้องมีการนัดหมายล่วงหน้า ว่าเวลานั้นเขายินดีจะให้พบหรือไม่ บางครั้งเขาอาจจะไม่สะดวก ติดธุระ มีปัญหาในครอบครัว ไม่อยากพบใคร การไปโดยพลการ อาจทำให้เกิดปัญหาได้ ในสังคมตะวันตกจะถือว่าเป็นผู้ไม่มีมารยาทอย่างมาก ในการไปบ้านใครโดยไม่แจ้งให้ทราบล่วงหน้า ถือว่าไม่เคารพสิทธิของผู้อื่น ถ้าได้เรียนรู้วัฒนธรรมต่างๆ เหล่านี้ ทำให้การพบปะเพื่อนฝูงมีความสบายใจ การพบปะในทางธุรกิจก็มีความสำเร็จได้ง่าย

๖. ปริสัณญตา คือ เป็นผู้รู้จักชุมชน หมายถึง รู้จักขนบธรรมเนียม วัฒนธรรม มารยาท หรือข้อปฏิบัติอื่นๆ ของชุมชนที่เราไปพบ ตัวอย่างเรื่องการประกาศศาสนาของพระพุทธเจ้า การไปโปรดปัญจวัคคีย์ ด้วยทรงทราบว่าปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ เป็นผู้ที่ปฏิบัติอย่างสุดโต่งที่เรียกว่า อุตตกิลมถานุโยค คือเคร่งครัดเกินไป พระองค์จึงเทศนาด้วย ธรรมจักรกัปปวัฒนสูตร คือหลักธรรมว่าทางสายกลาง และมรรคมรรค ๘ ทำให้ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ผู้คุ่นเคยอยู่กับการปฏิบัติอย่างสุดโต่ง บรรลุธรรมได้ง่าย การไปโปรดชฎิล ๓ พี่น้อง ซึ่งมีวัฒนธรรมว่าด้วยเรื่องบูชาไฟ พระพุทธเจ้าก็จะแสดงธรรมเกี่ยวกับไฟ คือ อาทิตตปริยายสูตร เพราะคุ่นเคยกับไฟ กับความร้อน ก็จะทำให้เข้าใจได้เร็วขึ้น

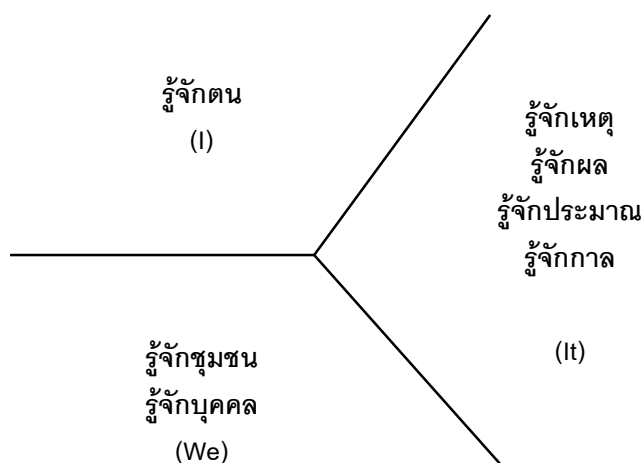
๗. บุคคลัญญตา คือ เป็นผู้รู้จักบุคคล หมายถึง การรู้จักในเรื่องส่วนตัวของบุคคลที่จะคบหาด้วย หรือบุคคลที่จะไปพบด้วย ว่าคนนั้นเป็นอย่างไร เป็นใคร ชอบอะไร ไม่ชอบอะไร มีนิสัยใจคอเป็นเช่นไร ชอบทำกิจกรรมอะไร มีวิถีชีวิต ครอบครัวยังไง เมื่อเข้าไปพบ ถ้าได้เจาะใจในสิ่งที่เขาชอบ ก็จะทำให้ทุกอย่างสะดวกและง่ายดาย งานหรือสิ่งมุ่งหวังก็ประสบความสำเร็จได้ง่าย ดังสุภาษิตจีนว่า “รู้เขา รู้เรา รบร้อยครั้ง ชนะร้อยครั้ง” การรู้จักบุคคลแล้วทำให้เหมาะสมกับสิ่งที่เขาเป็นนั้น ต่างจากเรื่องการประจบสอพลอ การรู้จักบุคคล คือ รู้ตามสิ่งที่เห็น ที่เป็นจริง ไม่ได้แสดงความชื่นชมเป็นพิเศษหรือออกหน้าออกตาเพื่อหวังผลตอบแทน

การรู้จักบุคคล เห็นได้จากการเทศนาของพระพุทธเจ้า กรณีของชฎิล ๓ พี่น้อง เป็นกรณีของชุมชน แต่กรณีบุคคลนี้ ยกตัวอย่าง เรื่องของพระเจ้าพิมพิสาร ผู้ซึ่งมีความศรัทธาเลื่อมใสในอุรุเวลกัสสปะ ซึ่งเป็นชฎิลพีคนโต และขณะนี้ได้เป็นพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าทราบความในใจของผู้เข้าเฝ้าว่า หลายคนสงสัยว่าใครเป็นศาสดากันแน่ จึงถามอุรุเวลกัสสปะ เพื่อให้ตอบเอง พระเจ้าพิมพิสารและบริวารจึงได้แสดงความประหลาดใจ แต่ก็เลื่อมใสตาม เพราะเคารพในอุรุเวลกัสสปะอยู่ก่อนแล้ว เมื่อฟังพระธรรมเทศนา ก็ได้บรรลุโสดาบัน จะเห็นได้ว่า ชนะใจพระเจ้าพิมพิสารด้วยการให้คนที่พระเจ้าพิมพิสารนับถือ เป็นผู้บอกด้วยตนเอง หรือกรณีของ

องคฺลีมาล ก็ทรงสอนเรื่องการหยุดทำร้ายผู้อื่น ด้วยการแสดงปาฏิหาริย์เรื่องการหยุดให้ดู หรือเรื่องพราหมณ์โศกทัศน์ทัตะ ที่ทราบถึงวัฒนธรรมของพราหมณ์ และไม่ขัดข้องถ้าประกาศตนเป็นพุทธมามกะแต่ยังประพฤติตนอย่างพราหมณ์เช่นเดิม

การรู้จักพื้นฐานของบุคคลอื่น ย่อมทำให้การเข้าหาราบรื่น ง่าย และส่งผลให้งานประสบความสำเร็จ

การเข้าใจ เข้าถึง ผู้อื่นนั้น จึงต้องมีการศึกษาล่วงหน้ามาก่อน ถึงวิถีชีวิต วัฒนธรรม ประเพณี ของชุมชน บุคคล ที่เราต้องมีความสัมพันธ์ด้วย เมื่อพิจารณาโดยใช้หลักของสัปปริส-
ธรรม ๗ ข้างต้น กับกรอบแนวคิดสามทัศน์หรือทฤษฎีบูรณาการในการพิจารณา วัฒนธรรมเชิง
พุทธจึงมีกรอบได้ดังนี้

ภาพที่ ๔.๓ แสดงวัฒนธรรมเชิงพุทธตามกรอบสัปปริสธรรม ๗ และทฤษฎีบูรณาการ

๔.๒.๔ สังคมเชิงพุทธบูรณาการ

มณฑลทัศน์ที่ ๔ โดยคำอธิบายจะเป็นรูปแบบหรือโครงสร้างของสังคมในด้านการปกครอง การนำเสนอเรื่องสังคมเชิงพุทธบูรณาการนี้ ผู้วิจัยเห็นว่า โครงสร้างสังคมเชิงพุทธ มีการนำเสนออยู่บ้างแล้ว เช่น พุทธศาสนิกชน ได้นำเสนอในเรื่องธัมมิกสังคมนิยม ดร. บุญทัน ดอกไธสง ได้วิเคราะห์ว่า พุทธศาสนามีความเป็นประชาธิปไตยแห่งแรกของโลก ด้วยการจัดระบบองค์กรของ

คณะสงฆ์ที่เป็นระบบ และพุทธศาสนาก็ใช้หลักเสรีภาพในการนับถือศาสนา^{๕๕} และอื่นๆ ปรากฏอยู่บ้างแล้ว

ในหัวข้อนี้ ผู้วิจัยสนใจที่จะนำเสนอสังคม ในมิติของจิตสำนึกเพื่อสังคม หรือจิตวิวัฒน์ เพื่อสังคม เนื่องจากพุทธศาสนา โดยเฉพาะพุทธศาสนากระแสหลักอย่างเถรวาท มีประเด็นที่น่าถกเถียงและนำเสนอในเชิงวิชาการ ในเรื่อง ความมีสำนึกเพื่อส่วนรวม หรือจิตสำนึกเพื่อสังคม ว่าพุทธศาสนาเถรวาทไม่ได้ให้ความสนใจหรือขาดมิติทางสังคม

เคน วิลเบอร์เห็นว่า จิตที่มีพัฒนาการหรือมีวิวัฒนาการแล้ว ระดับจิตในระดับที่สูงจะมีความรู้สึกถึงการเสียสละเพื่อผู้อื่น การมีส่วนร่วม การเป็นหนึ่งเดียว การเป็นองค์รวม จะถูกพัฒนาขึ้นมาตามลำดับ

พุทธศาสนาก็เช่นเดียวกัน จิตในทางพุทธศาสนาก็มีการวิวัฒน์ไปเพื่อส่วนรวม เพื่อสังคม เช่นกัน จิตที่มีพัฒนาการ เรียกว่า จิตวิวัฒน์ ซึ่งเป็นนิยามศัพท์ใหม่ มาจาก จิต+วิวัฒน์ เมื่อวิวัฒน์ หมายถึง ความเจริญรุ่งเรือง ความคลี่คลายไปในทางเจริญ^{๕๖} ซึ่งผลจากการพัฒนาเกิดเป็นจิตใหม่ หรือ new consciousness หรือที่เรียกว่า จิตสำนึกใหม่ หรือ การตระหนักรู้ใหม่ หรือ จิตวิวัฒน์

จิตที่ว่าใหม่นี้ หมายถึงจิตที่มีพัฒนาการหลุดพ้นจากจิตเดิมๆ ที่มีความเห็นแก่ตนเองเป็นหลัก วิวัฒน์หรือพัฒนาให้เป็นจิตที่คำนึงถึงผู้อื่น เป็นการตระหนักรู้เพื่อผู้อื่น เพื่อชุมชน และเพื่อสังคมโดยรวม โดยอยู่ร่วมกันอย่างไม่เบียดเบียนกัน ซึ่งรวมไปถึงสิ่งแวดล้อมอื่นๆ ด้วย

กลุ่มคนกลุ่มหนึ่งในประเทศไทย ซึ่งสนใจเรื่องจิตที่ควรจะพัฒนาให้เข้าสู่จิตสำนึกใหม่ ที่มองเห็นความเชื่อมโยงในธรรมชาติของสรรพสิ่ง ว่าเป็นความเป็นหนึ่งเดียวกัน เพื่อทำให้โลกอยู่ร่วมกันด้วยสันติและมีความสุข เรียกตนเองว่า กลุ่มจิตวิวัฒน์^{๕๗} ดร. สรยุทธ รัตนพจนารถ ได้ให้นิยาม จิตวิวัฒน์ ว่า

จิตวิวัฒน์ หมายถึง การเปลี่ยนแปลงระดับขั้นพื้นฐานของจิตใจ จิตวิญญาณ จากจิตเล็ก ไปสู่จิตใหญ่ หรือจิตสำนึกใหม่ (new consciousness) จากความคับแคบของตัวเองไปสู่จิต

^{๕๕} บุญทัน ดอกไธสง, การบริหารเชิงพุทธ (กระบวนการทางพฤติกรรม), (กรุงเทพมหานคร: บริษัท บพิการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๒๔), หน้า ๓๗๔.

^{๕๖} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๒, (กรุงเทพมหานคร: นามมีบุ๊คพับลิเคชันส์, ๒๕๕๖), หน้า ๑๐๘๐.

^{๕๗} กลุ่มจิตวิวัฒน์, จักรวาลผลัดใบ: การเกิดใหม่ของจิตสำนึก, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ มติชน, ๒๕๕๙), หน้า ๒๗๖.

ที่เชื่อมโยงกับธรรมชาติ จิตเล็ก หมายถึง ความรู้สึกนึกคิดที่แคบๆ... จิตใหญ่ หมายถึง ความรู้สึกนึกคิดที่มีพื้นที่กว้างขวาง มองเห็นเชื่อมโยงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชีวิตและธรรมชาติ^{๕๘}

กลุ่มจิตวิวัฒน์จะมีการจัดกิจกรรม เสวนา เพื่อพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิด พร้อมทั้งมีการเขียนบทความ เพื่อนำเสนอสังคมให้กลับมาทำจิตให้มีความสำนึกเพื่อสิ่งอื่นๆ รวมถึงเพื่อนมนุษย์และสิ่งแวดล้อม เมื่อตระหนักเห็นภัยพิบัติทั้งจากธรรมชาติ เช่น สึนามิ น้ำท่วม การก่อการร้าย และอื่นๆ ที่คร่าชีวิตผู้คนไปมาก ให้หันมาใส่ใจเรียนรู้เรื่องจิตและพัฒนาจิตให้ตระหนักรู้ถึงคุณค่าของสิ่งต่างๆ เกิดเป็นจิตใหม่ที่ใหญ่หรือเป็นจิตสำนึกใหม่

ผู้เขียนเห็นว่า จิตใหม่นี้ ไม่ได้เป็นความรู้ใหม่ในพุทธศาสนาเลย แม้ ดร. จุมพล พูลภัทรชีวิน จะได้เขียนบทความเรื่อง “สู่ความเข้าใจเกี่ยวกับจิตวิญญาณ”^{๕๙} ในหนังสือเล่มเดียวกัน อธิบายความหมายของจิตวิญญาณว่า อยู่เหนือหรือก้าวพ้นเรื่องศาสนา ศิลปะ ดนตรี กีฬา การบำเพ็ญสาธารณประโยชน์ และอื่นๆ โดยเฉพาะเรื่องศาสนา ได้ให้เหตุผลว่าเพราะศาสนามีหลายศาสนาบนโลกใบนี้ ‘มีความเชื่อและการปฏิบัติที่แตกต่างกัน ทั้งที่ต่างก็เชื่อว่าการเชื่อและวิธีปฏิบัติของตน จะนำไปสู่ความสุขสงบทางจิตวิญญาณ’ แต่ผู้วิจัยไม่เห็นเช่นนั้น ถ้ากล่าวถึงศาสนาที่หลากหลายแล้ว ศาสนาที่เป็นเทวนิยม จะเน้นที่ความเชื่อและจุดสูงสุด คือการเข้าสู่อาณาจักรของพระเจ้า เป็นความสุขสงบทางจิตวิญญาณ แต่ศาสนาที่เป็นอเทวนิยม อย่างเช่นพุทธศาสนา ที่ไม่ได้สอนให้เชื่อ และความสุขนั้นได้มาจากการฝึกจิต เพราะจิตในพุทธศาสนาสามารถฝึกได้

นอกจากจิตที่ฝึกและทำให้เป็นสุขแล้ว จิตของพุทธศาสนา ยังพัฒนา หรือ วิวัฒน์ จนเข้าสู่ความหลุดพ้น หลุดพ้นจากตัวตน จากกิเลส จนเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ตามนิยามของจิตวิวัฒน์ด้วย เมื่อจิตที่ปราศจากกิเลสแล้ว ยังพร้อมที่จะทำเพื่อให้ผู้อื่นประสบสุขได้เช่นเดียวกับตน และในที่สุดก็เข้าถึงพระนิพพาน

จิตวิวัฒน์หรือจิตสำนึกในความหมายสมัยปัจจุบัน ผู้วิจัยเห็นว่า คือการปฏิบัติที่สอดคล้องกับหลักธรรมทางพุทธศาสนา ได้แก่ หลักเมตตากรุณา หลักอภัยมัญญา ๔ และอิทัปปัจจยตา องค์ธรรมทั้ง ๓ ประการจะทำให้เกิดมีจิตสำนึกต่างๆ เพื่อผู้อื่น และเพื่อสังคม

คำว่าจิตวิวัฒน์ หรือจิตสำนึกเพื่อสังคมนี้ เป็นคำที่ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎก แต่เป็นสิ่งที่มิอยู่ในพุทธศาสนาอยู่แล้ว เพราะเป็นคำใหม่ที่นักสังคมศาสตร์เพิ่งจะหยิบยกขึ้นมาไม่กี่ปีมานี้

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๗.

^{๕๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓-๖๔.

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมาย จิตสำนึก ว่าหมายถึง “ภาวะที่จิตตื่นและรู้ตัวสามารถตอบสนองต่อสิ่งเร้าจากประสาทสัมผัสทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสิ่งที่สัมผัสได้ด้วยกาย ตรงกับภาษาอังกฤษว่า conscious”^{๖๐}

พจนานุกรมศัพท์สังคมวิทยา ได้นิยาม จิตสำนึกทางสังคม (Social consciousness) หรือ จิตสำนึกสาธารณะ (Public consciousness) คือ “การตระหนักรู้และคำนึงถึงส่วนรวม หรือ คำนึงถึงผู้อื่นที่ร่วมความสัมพันธ์เป็นกลุ่มเดียวกัน”^{๖๑}

นอกจากนี้ จากผลการวิจัยของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล ได้นิยาม จิตสำนึกทางสังคม ว่าหมายถึง “ความรู้สึก และความคิดเห็นที่มีต่อปรากฏการณ์ในด้านต่างๆ ทางสังคม ได้แก่ มิติทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ การเมือง สุขภาพ และสิ่งแวดล้อม รวมทั้งการตระหนักถึงความสำคัญของปัญหา ที่มีผลกระทบต่อตนเองและสังคมโดยรวม ตลอดจนแนวทางการแก้ไขสถานการณ์นั้นๆ”^{๖๒}

โดยสรุป จิตสำนึกเพื่อสังคม หมายถึง การที่จิตตื่นกับเรื่องที่เกิดขึ้นในสังคม และสามารถตอบสนองสิ่งเร้าที่มาจากสังคม เมื่อจิตถูกกระทบแล้ว ก็ตระหนักถึงปัญหาร่วมกัน และยินดีเข้าไปแก้ไขสิ่งที่เกิดขึ้นในสังคมนั้นในทุกมิติ

ประเด็นที่พุทธศาสนาถูกโจมตีว่าขาดมิติทางสังคม หรือความรู้สึกถึงการกระทำเพื่อส่วนรวมหรือเพื่อผู้อื่น เพราะพุทธศาสนาให้ความสำคัญเรื่องจิตเป็นใหญ่ และเน้นไปที่การฝึกฝนตนเพื่อความหลุดพ้น ถ้ามองว่าหลุดพ้นจากอะไร ก็คือหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง ทุกข์ในที่นี้ไม่จำกัดว่าเป็นเรื่องของอารมณ์เท่านั้น เช่น โกรธ เกลียด รัก เป็นต้น หรือทุกข์เพราะสังขาร ที่ต้อง เกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นวัฏจักรอยู่ทุกภพชาติ แต่ทุกข์นี้ ยังรวมไปถึงทุกข์ของสังคมด้วย

ทุกข์ของสังคมย่อมส่งผลให้ปัจเจกเป็นทุกข์ด้วย เช่น สังคมที่เอารัดเอาเปรียบ สังคมที่เป็นบริโภคนิยม ทุนนิยม ขาดความเสมอภาค ขาดความเท่าเทียมกันของโอกาส เป็นต้น ก็ต้องย้อนไปดูว่า ทุกข์ของสังคมเกิดจากอะไร ก็เกิดจากองค์ประกอบในสังคม ซึ่งก็คือมนุษย์ ซึ่งก็ย้อนไปที่ปัญหาของมนุษย์ ผู้ปกครองไม่มีประสิทธิภาพ ขาดความสามารถในการนำพาชาติให้เจริญ มี

^{๖๐} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๒, หน้า ๓๑๒.

^{๖๑} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์สังคมวิทยา อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, ๒๕๒๔), หน้า ๘๑.

^{๖๒} มัลลิกา มติโก บรรณาธิการ, จิตสำนึกทางสังคมของนักศึกษา ระดับบัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล, สื่อสิ่งพิมพ์บัณฑิตวิทยาลัย : 6/2541, (กรุงเทพมหานคร: เจริญดีการพิมพ์, ๒๕๔๑), หน้า ๕.

แต่การฉ้อราษฎร์บังหลวง เอาแต่พวกพ้อง หรือ ประชาชนในชาติไม่มีประสิทธิภาพ ขาดการศึกษา ด้อยปัญญา ถ้าประชาชนส่วนใหญ่ด้อยคุณภาพ ก็ทำให้สังคมไม่เข้มแข็ง ไม่สามารถพัฒนาตนเอง ได้ หรือทั้งสองอย่างรวมกัน ก็ยังเป็นปัญหาที่ยากจะแก้ไข

พุทธศาสนาจึงเน้นไปที่ปัจเจก เพราะสังคมก็ประกอบไปตามบุคคลต่างๆ ที่อยู่รวมกัน เมื่ออยู่รวมกันมากๆ ก็ต้องมีกฎกติกา ในพุทธศาสนา นอกจากพระวินัยของพระภิกษุแล้ว หลักธรรมหลายประการก็เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข เพราะมนุษย์เป็นสัตว์สังคม ต้องอาศัย อยู่ร่วมกัน พระพุทธเจ้าจึงทรงสั่งสอนทั้งการทำเพื่อตนเอง และการทำเพื่อผู้อื่น เพราะอย่างไรเสีย มนุษย์ก็ต้องอาศัยซึ่งกันและกัน ดังนั้น คำสอนในพุทธศาสนา นอกจากจะต้องฝึกปฏิบัติเพื่อให้ ตนเองเป็นสุข ปราศจากกิเลส สงบระงับและเข้าสู่พระนิพพานแล้วนั้น ในระหว่างทางของการ ปฏิบัติ พระพุทธองค์ยังได้ตรัสถึงการกระทำเพื่อผู้อื่น หรือ เพื่อคนหมู่มากอยู่เสมอ ยกตัวอย่าง เช่น เมื่อสงฆ์บรรลุนิพพานแล้ว หน้าที่ของท่านยังไม่หมด ยังต้องไปเทศนาสั่งสอนสัตว์ (ซึ่งรวมถึง มนุษย์และเทวดา) เพื่อประโยชน์แก่ทุกคน ดังพุทธดำรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย จงจาริกไป เพื่อประโยชน์แก่คนหมู่มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลกเพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย”^{๖๓} เป็นต้น

นอกจากนี้ เรายังพบหลักฐานของคำสอนที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงเรื่องการกระทำที่เป็น ประโยชน์เพื่อสังคมและส่วนรวม ดังเช่น “ภิกษุทั้งหลาย พระสุคตหรือวินัยของพระสุคต เมื่อดำรง อยู่ในโลกพึงเป็นไปเพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อ ประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย”^{๖๔} หรือ เรื่องการกระทำใดๆ ที่เป็น ประโยชน์^{๖๕} พระพุทธองค์ก็ได้ตรัสไว้ ดังนี้ “ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้พิจารณาเห็นประโยชน์ของตน สมควรแท้ เพื่อที่จะทำกิจของตนให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท หรือว่าบุคคลผู้พิจารณาเห็น ประโยชน์ของผู้อื่น สมควรแท้ เพื่อที่จะทำกิจของผู้อื่นให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท หรือ บุคคล

^{๖๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๘๖/๔๖-๔๗.

^{๖๔} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๖๐/๒๒๒.

^{๖๕} ประโยชน์ในพุทธศาสนา จะหมายถึง อรรถะ หรืออีกความหมายหนึ่งคือ ผลที่มุ่งหมาย แบ่งเป็น ๑) ทิฐฐัมมิกัตถะ คือ ประโยชน์ปัจจุบัน ซึ่งผู้เขียนเห็นว่าความหมายของประโยชน์ในทางโลกียะหรือทางโลก เช่น การมีงานทำ การเอื้ออาทร และสิ่งดีๆ ที่มุ่งหวังต่อกัน ก็ครอบคลุมในความหมายที่หมายถึงประโยชน์ใน ปัจจุบันด้วย ๒) สัมปรายิกัตถะ คือ ประโยชน์เบื้องหน้า และ ๓) ปรมัตถะ คือ ประโยชน์สูงสุดหรือพระนิพพาน ประโยชน์ทั้ง ๓ นี้ เป็นประโยชน์ในแง่ของการปฏิบัติเพื่อการบรรลุนิพพาน อีกหมวดหนึ่งคือ ๑) อัตตัตถะ ประโยชน์ ตน ๒) ปรัตถะ ประโยชน์ผู้อื่น และ ๓) อุภยัตถะ ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย จาก พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๓๓๙.

ผู้พิจารณาเห็นประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่าย สมควรแท้ที่จะทำกิจของทั้ง ๒ ฝ่าย ให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท”^{๖๖} หรือ “ท่านทั้งหลายจงยังประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทเถิด นี่เป็นคำพร่ำสอนของเรา”^{๖๗} หรือ “ผู้ไม่รู้อุปการคุณที่ผู้อื่นทำแล้ว ผู้ที่ไม่เคยทำความดีอย่างใดอย่างหนึ่งแก่ใคร ผู้ที่ไม่ตอบแทนอุปการคุณที่ผู้อื่นทำให้แล้ว น่าตำหนิ ความกตัญญูไม่มีในผู้ใด การคบหาผู้นั้นก็ไร้ประโยชน์”^{๖๘} หรือ “...บุคคลผู้ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเองและไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น เราเรียกว่า เป็นเหมือนท่อนไม้ที่ถูกทิ้งไว้ในป่าช้า ไฟไหม้ทั้งสองข้าง ตรงกลางเป็นนาค ย่อมไม่อำนวยความสะดวกเป็นเครื่องเรือน ทั้งไม่อำนวยความสะดวกเป็นอุปกรณ์ในป่า...บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเองและปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น เป็นเลิศ ประเสริฐที่สุด เป็นประธานสูงสุด ยิ่งใหญ่ที่สุด”^{๖๙} หรือ “ภิกษุ บุคคลในธรรมวินัยนี้เป็นบัณฑิต มีปัญญามาก ย่อมไม่คิดเพื่อเบียดเบียนตนเอง ไม่คิดเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น ไม่คิดเพื่อเบียดเบียน ๒ ฝ่าย เมื่อคิด ย่อมคิดเกื้อกูลตนเอง เกื้อกูลผู้อื่น เกื้อกูล ๒ ฝ่าย และเกื้อกูลชาวโลกทั้งหมดทีเดียว บุคคลเป็นบัณฑิต มีปัญญา มาก เป็นอย่างนี้แล”^{๗๐} เป็นต้น

จะเห็นได้ว่า ในคำสอนของพระพุทธองค์ ทรงตระหนักถึงผู้อื่นตลอดเวลา การกระทำกิจอันใด ต้องได้ประโยชน์ทั้งเราทั้งเขาเสมอ ประโยชน์และสุขที่เกิดขึ้นนี้ ไม่ใช่เพื่อใครอื่นเลย แต่เพื่อตนเอง ๑ เพื่อผู้อื่น ๑ และเพื่อทั้งสองฝ่าย ผู้ใดไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเองและผู้อื่น เสมือนเป็นคนไร้ค่า ดังนั้น จึงไม่มีคำสอนใดในพุทธศาสนาเถรวาทที่มีคนกล่าวอ้างว่าทำเพื่อตนเองอย่างเดียว หรือจิตใจคับแคบ ละทิ้งผู้อื่น ละทิ้งสังคมโดยรวม แม้คำสอนเรื่องอื่นๆ เช่น สังคหะวัตถุ หรือ สาราณียธรรม ล้วนเป็นคำสอนที่นึกถึงผู้อื่น นึกถึงส่วนรวมเสมอ

ผู้วิจัยจึงเห็นว่า คำสอนพุทธศาสนาเถรวาท นอกจากจะเป็นคำสอนที่เน้นให้แต่ละคนปฏิบัติเพื่อตนเองแล้ว มิติทางสังคม การกระทำเพื่อผู้อื่น เพื่อส่วนรวม ก็ปรากฏอยู่ควบคู่กัน ไม่ได้ละเลยอันใดอันหนึ่ง จึงเป็นแนวคิดแบบองค์รวม บูรณาการทั้งมิติของปัจเจกและมิติสังคม แต่ผู้วิจัยเห็นว่า สังคมไทยไม่ได้นำเอาพุทธดำรัสเหล่านี้ มาปลูกฝังให้เกิดเป็นจิตสำนึกและให้ฝังแน่นอยู่ในใจหรือในวิถีชีวิต ปัญหานี้ ผู้วิจัยเห็นว่า ผู้นำหรือผู้ปกครอง หรือแม้แต่พระภิกษุสงฆ์ ไม่ได้ให้ความสำคัญต่อชุดคำสอนเรื่องสังคมในพุทธศาสนาอย่างแท้จริง แต่เน้นชุดคำสอนอื่นๆ ที่เน้นเรื่อง

^{๖๖} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๒/๔๐.

^{๖๗} พุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๐๑๖/๕๐๖.

^{๖๘} พุ.ชา.จตุกก (ไทย) ๒๗/๓๑/๑๖๒.

^{๖๙} อญ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๙๕/๑๔๔.

^{๗๐} อญ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๘๖/๒๖๘.

ปัจเจก การทำบุญเพื่อสวรรค์ นิพพานเพียงอย่างเดียว คำสอนเหล่านี้จึงไม่ได้ถูกนำมาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันและก่อให้เกิดวัฒนธรรมเพื่อผู้อื่นหรือเพื่อส่วนร่วม นอกจากนี้จะเป็นคำเทศนาในวัด หรือการสอนให้ท่องจำในชั้นเรียนเพื่อสอบเท่านั้น จะมีก็เห็นแต่ท่านพุทธทาสที่ได้บรรยายธรรมและเขียนหนังสือที่ให้ความสำคัญเรื่องสังคม เช่น เรื่องไถวัลยธรรม สันโดษไม่เป็นอุปสรรคของการพัฒนา ทิศทั้งหก ฟ้าสางทางการเมือง ธรรมิกสังคมนิยม เป็นต้น ผู้เขียนเห็นว่าหลักธรรมที่เป็นนามธรรม โดยเฉพาะเรื่องการปลูกฝังเรื่องจิตสำนึกเพื่อสังคม เหล่านี้ ควรจะนำมาบรรจุเป็นหลักสูตรการสอนตั้งแต่ชั้นอนุบาลจนถึงการศึกษาระดับสูง และต้องมีภาคปฏิบัติด้วย เมื่อได้ปฏิบัติจนเป็นวิถีชีวิตแล้ว ก็จะมีผลไปสู่ครอบครัวและสังคมโดยรวม ผลสุดท้ายจะเกิดเป็นจิตสำนึกที่คำนึงถึงผู้อื่นและปฏิบัติเพื่อผู้อื่นอยู่เสมอ

คำว่า ภาคปฏิบัตินี้ ผู้วิจัย ขอยกตัวอย่างบางประเด็น เช่น เมื่อต้องการให้เด็กเรียนเรื่องความสำคัญของสิ่งแวดล้อม แทนที่จะให้เด็กนั่งเรียนอยู่ในห้องและท่องจำ ก็นำเด็กออกไปเรียนห้องนอก เช่น ไปที่สวนสาธารณะ ให้เด็กไปค้นคว้า เอาตัวอย่างอะไรก็ได้ มานำเสนอต่อหน้ากลุ่มเพื่อน และให้แสดงความคิดเห็นว่ามีความสำคัญอย่างไร ทั้งต่อตนเอง และสังคม และถ้ามีปัญหาจะแก้ไขกันอย่างไร เป็นต้น หรือ ถ้ามีใครเคยดูภาพยนตร์แอนิเมชัน เรื่อง Up หรือ คุณปู่บ้าพลัง จะมีเด็กน้อยคนหนึ่ง ชื่อ รัสเซล เป็นลูกเสียวัย ๙ ขวบ ที่มีสิ่งที่จะต้องทำคือ การได้รับเหรียญช่วยเหลือผู้สูงอายุ เพื่อมาติดหน้าอกเพิ่มจากเหรียญที่ได้รับจากการช่วยเหลือสังคมด้านอื่นๆ จนเต็มหน้าอกแล้ว ด้วยการอาสาคุณปู่ข้ามถนนหรือช่วยงานอะไรก็ได้ตามที่คุณปู่ร้องขอ ถ้าสังเกตดีๆ นี่คือการสอนให้เด็กทำงานอาสาเพื่อสังคม แล้วเด็กได้รับเหรียญรางวัลเป็นการตอบแทนการทำ ความดี ไม่ใช่เพื่อได้เงินอย่างบ้านเรา ถ้าไม่ได้เงิน ไม่ทำ] เมื่อมีการกระทำบ่อยๆ เด็กภูมิใจในการทำดี จิตสำนึกเหล่านี้ก็จะถูกปลูกฝัง บ่มเพาะไปเรื่อยๆ ตั้งแต่เด็ก และต่อไปเมื่อเด็กโตขึ้น ก็จะทำให้ไม่ได้ต้องการอะไรตอบแทน เป็นต้น

การปลูกฝังจิตสำนึกเพื่อสังคมให้เกิดขึ้นตั้งแต่ยังเป็นเด็กหรือเยาวชน เป็นสิ่งที่ต้องอาศัยเวลา ดังนั้น การทำให้เป็นสิ่งที่อยู่ในวิถีชีวิตจึงเป็นเรื่องที่ต้องกระทำเป็นนโยบายหรือเป็นเป้าหมายร่วมกันของชาติ

การบูรณาการทั้งแนวคิดและการปฏิบัติทั้งในมิติของปัจเจก และมิติของสังคม เป็นพัฒนาการที่จะต้องดำเนินไปด้วยกัน เป็นสิ่งที่ทุกคนควรคำนึงและควรปฏิบัติ ไม่ควรละเลยเรื่องใดเรื่องหนึ่ง การตระหนักรู้เรื่องจิตสำนึกเพื่อชุมชนและเพื่อสังคม จะเห็นเป็นรูปธรรมต้องนำไปสู่การปฏิบัติ

เคน วิลเบอร์เป็นผู้หนึ่งที่ย้ำถึงความสำคัญของสิ่งต่างๆ ทั้งเรื่องวัฒนธรรมหรือสังคม และเห็นความสำคัญของความแตกต่างโดยเฉพาะแนวคิดแบบหลังสมัยใหม่ การรับฟังความคิดเห็นที่หลากหลาย (pluralistic voices)^{๗๑}

หลักการก้าวข้ามและหลอมรวมสำหรับไฮลอนหรือจิต เมื่อจิตพัฒนาไปในระดับหนึ่งแล้ว ก็จะก้าวข้ามไปสู่ระดับสังคม จิตที่พัฒนาตุนั้นก็ยังทำเพื่อตนอยู่ แต่ได้ก้าวข้ามไปสู่ระดับเพื่อสังคมแล้ว จิตที่วิวัฒน์เพื่อสังคมก็เป็นจิตที่ได้ผ่านขบวนการก้าวข้ามและหลอมรวม

วิธีการสร้างจิตสำนึกเพื่อสังคมหรือให้เกิดจิตวิวัฒน์เพื่อสังคม ผู้วิจัยเห็นว่าควรจะปฏิบัติตามแนวทางเรื่องการปฏิบัติด้านจิตวิญญาณแบบบูรณาการ (Integral Spirituality Engages) ตามแนวทางของการพัฒนาจิตปัญญาแบบบูรณาการของเคน วิลเบอร์ ดังอธิบายในบทที่ ๒ ว่า ด้วยเรื่องการปฏิบัติในหมวดจิตวิญญาณ (Spirit Module) การปฏิบัติด้านจิตวิญญาณแบบบูรณาการนี้เกี่ยวข้องกับจิตวิญญาณใน ๓ ลักษณะ คือ การปฏิบัติเพื่อจิตวิญญาณของบุคคลที่ ๑ เรียกว่า การปฏิบัติภาวนาของบุคคลที่ ๑ การปฏิบัติเพื่อจิตวิญญาณของบุคคลที่ ๒ เรียกว่า การปฏิบัติเพื่อผู้อื่น และ การปฏิบัติเพื่อจิตวิญญาณของบุคคลที่ ๓ เรียกว่า การพิจารณาอย่างใคร่ครวญต่อบุคคลที่ ๓

เนื่องจากสิ่งต่างๆ ที่ปรากฏให้เห็นนี้ มีองค์ประกอบอยู่ ๓ อย่างที่เรียกว่า กรอบสามทัศน์ คือ ฉัน/เรา/สิ่ง (I/w/it) เสมอ การมองเห็นผู้อื่นก็คือการมองเห็นตนเอง การมองเห็นสิ่งต่างรอบตัว ก็ทำให้มองเห็นตนเอง สิ่งสามอย่างนี้มีความสัมพันธ์กัน เกี่ยวข้องกัน

การฝึกปฏิบัติว่าจิตวิญญาณปรากฏทั้ง ๓ ด้าน ทำให้เราเห็นความสำคัญของผู้อื่น การมีความรัก เพื่อแผ่เมตตาต่อผู้อื่น เพราะเราเห็นตัวเราเองในบุคคลอื่น การเมตตาผู้อื่นก็คือการเมตตาตนเอง การที่เราเห็นความสำคัญของสิ่งแวดล้อมที่อยู่รอบตัวเรา ต้นไม้ ภูเขา แม่น้ำ ชุมชน สังคม ระบบการปกครอง โครงสร้างสังคม หรืออื่นๆ ที่อยู่รอบข้างตัวเรา ก็เหมือนกับการมองเห็นตนเองเช่นกัน การกระทำใดๆ ต่อสิ่งรอบตัวนี้ ก็คือการกระทำต่อตนเอง เพราะกรอบสามทัศน์นี้จะปรากฏไปในทุกหนทุกแห่ง การพิจารณาเห็นจิตวิญญาณในทั้งสามด้าน จึงทำให้เกิดจิตสำนึกที่มีต่อส่วนรวม (Integral Devotion) การอุทิศตนเองเพื่อผู้อื่น การมีจิตสำนึกเพื่อส่วนรวมจำเป็นต้องมีความจริงใจ โดยอาศัยความรักความเมตตาเป็นพื้นฐาน

ผู้วิจัยเห็นว่า หลักคำสอนในพุทธศาสนาที่แสดงถึงการกระทำเพื่อผู้อื่น สุดท้ายผลสะท้อนจะย้อนกลับมาสู่ผู้กระทำนั้นด้วย มีปรากฏดัง พุทธสุภาษิต ว่า

^{๗๑} Ken Wilber, *Integral Psychology: Consciousness, Spirit, Psychology, Therapy*, (Boston: Shambhala, 2000), p. 144.

สักการะคนอื่นแล้ว ย่อมเป็นผู้ที่คนอื่นสักการะตอบ

เคารพคนอื่นแล้ว ก็มีคนอื่นเคารพตอบ

บูชาผู้อื่น ย่อมได้รับการบูชาตอบ

ไหว้ผู้อื่น ย่อมได้รับการไหว้ตอบ^{๗๒}

ผู้ให้ของที่น่าพอใจ ย่อมได้ของที่น่าพอใจ

ผู้ให้ของที่เลิศ ย่อมได้ของที่เลิศ

ผู้ให้ของที่ดี ย่อมได้ของที่ดี^{๗๓}

ตัวอย่างของพุทธภาษิตเช่นนี้ มีปรากฏอีกมากในพระไตรปิฎก ซึ่งถ้าพิจารณาแล้วจะเห็นได้ว่า การกระทำใดๆ ที่ดีต่อผู้อื่น ผลที่ดีก็ตกเป็นของผู้กระทำด้วยเช่นกัน ผลคือได้ประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่าย ในทางตรงกันข้าม ถ้าทำไม่ดีกับผู้อื่น ผลไม่ดีก็ตกกับผู้ที่กระทำนั้นด้วยเช่นกัน ดังนั้น ถ้าเราได้ทราบกฎข้อนี้ การปฏิบัติตนเพื่อผู้อื่นหรือเพื่อส่วนรวม ผลสุดท้าย เราก็เป็นผู้รับผลนั้น ไม่โดยตรงก็โดยอ้อม

การปฏิบัติตามกฎดังกล่าว ผู้เขียนเห็นว่าสอดคล้องกับกฎวิทยาศาสตร์ที่ว่า action เท่ากับ reaction หรือ ทำอย่างไร ได้อย่างนั้น คิดอย่างไร ได้อย่างนั้น ดังนั้น การกระทำเพื่อผู้อื่นหรือเพื่อส่วนรวม สุดท้ายผลที่ได้ เราก็ได้รับด้วย การกระทำเช่นนี้จึงไปด้วยกัน ทั้งเราและผู้อื่น

นอกจากนี้ การกระทำใดๆ ก็ตามที่มีผลกระทบต่อสังคม ไม่ว่าจะทางดีหรือทางร้าย สุดท้ายก็มีผลต่อตนเองด้วยกันทั้งสิ้น ยกตัวอย่าง เช่น เรื่องกฎจราจร ซึ่งเป็นเรื่องใกล้ตัวและเกี่ยวข้องกับส่วนรวม ถ้าเราขับรถโดยไม่คำนึงถึงกฎติการมารยาทบนท้องถนน กรณีเราขับรถเพื่อเบี่ยงออกจากคอสะพานที่จะข้ามทางแยก โดยไปปาดหน้ารถคันอื่นที่กำลังต่อคิวอยู่ นอกจากจะทำให้รถติดตรงคอสะพานเพราะไม่สามารถขึ้นบนสะพานได้ ยังทำให้รถที่กำลังต่อคิวยิ่งติดเพิ่มขึ้น เพราะเขาก็ไม่ยอมให้แซงคิวของเขา การที่เราทำให้เกิดรถติด ณ จุดแยกใดจุดแยกหนึ่ง อาจส่งผลให้รถติดเพิ่มขึ้นทั่วทั้งกรุงเทพมหานครก็เป็นได้ และสุดท้ายก็มีผลกระทบกับเราด้วยคือทำให้เกิดการล่าช้าในการเดินทาง แทนที่จะเร็วขึ้นหรือเป็นปกติถ้าเราขับรถไปตามคิวที่จอดรอไฟแดงอยู่

หรือในกรณีที่มีการซื้อสิทธิขายเสียง ถ้าเราหวังเพียงเงิน ๕๐๐ บาท หรือ ๑,๐๐๐ บาท ในการเลือกตั้งในแต่ละครั้ง ซึ่งคิดว่าเงินจำนวนนี้มีค่ามากสำหรับเรา แต่จริงๆ แล้วถ้าใช้จ่ายอย่างไม่ระวัง ก็จะมีหมดในเวลาอันรวดเร็ว เงินก้อนนี้แลกกับนักการเมืองที่สามารถเข้าไปฉ้อราษฎร์

^{๗๒} พุ.ชา.ม. (ไทย) ๒๘/๑๖-๑๗/๑๘๕-๑๘๖.

^{๗๓} อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๔๔/๗๒.

บ้างหลงหรือเข้าไปคอร์รัปชัน ในจำนวนเงิน ๕๐๐ ล้านบาทหรือ ๑,๐๐๐ ล้านบาท ก็เป็นไปได้ การกระทำของเราเพียงเสียวินาทีในการลงคะแนนเสียงเลือกตั้ง ส่งผลกระทบถึงความเสียหายใหญ่หลวงต่อประเทศชาติ บ้านเมืองไม่ได้รับการพัฒนาในทางที่ควรจะเป็น งบประมาณในการบริหารงานน้อยลง สุดท้ายเราก็เป็นผู้ที่ไม่ได้ประโยชน์ในการดำรงชีวิตด้วยเช่นกัน เช่น ถนนยังเป็นหลุมบ่ออยู่ตลอดเวลาเพราะเงินงบประมาณมีจำกัด หรือสะพานในหมู่บ้านเป็นไม้ที่ไม่มีโอกาสพัฒนาเป็นคนกริด เป็นต้น

หรือในกรณีที่เรายายาเสพติดเพื่อหวังที่จะรวยทางลัด สุดท้ายผลร้ายอาจจะตกถึงลูกหลานของเรา เพราะไปเกี่ยวข้องกับยาเสพติดเสียเอง เมื่อเราทำให้พ่อแม่ผู้อื่นทุกข์ใจ ผลก็ทำให้เราทุกข์ใจไปด้วย

จึงเห็นได้ว่า การที่เรากระทำสิ่งใดๆ ไม่ว่าทางตรงหรือทางอ้อม ในที่สุด ผลนั้นก็จะย้อนกลับมาสู่ตัวเรา ไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง ดังนั้น การปฏิบัติใดๆ ก็ตามจึงควรนึกถึงบุคคลอื่น สังคม หรือชุมชนด้วยเสมอ

ในทางตรงกันข้าม ถ้าเรามีจิตที่ดี คิดดี ทำดี และคำนึงถึงประโยชน์ผู้อื่นด้วย เราก็จะได้ผลลัพธ์ที่ดีด้วยเช่นกัน ยกตัวอย่างเช่น นายอภิรักษ์ แซ่อ้อ ซึ่งประวัติของเขาเคยออกอากาศทางโทรทัศน์ในรายการดีสิบ เป็นคนพิการด้านสมอง คิดช้า ทำช้า พูดช้า ประกอบอาชีพด้วยการเก็บขยะขาย เนื่องจากเป็นคนขยัน อดออม กตัญญู นึกถึงมารดาและทำงานเพื่อเลี้ยงดูมารดาอย่างสม่ำเสมอ โดยไม่ได้หวังผลตอบแทนใดๆ จากสังคมหรือจากใครๆ การที่มีวิถีชีวิตที่ดีเพื่อผู้อื่น ในที่นี้คือมารดา โดยที่อาจจะไม่เข้าใจว่าที่กระทำลงไปนั้นเรียกว่าความกตัญญู แต่ทำเพราะความรักที่มีต่อมารดา ผลที่ได้รับคือมีคนเห็นความดีนั้น และช่วยสงเคราะห์ให้มีงานมากขึ้น จึงมีรายได้เพิ่มขึ้น มีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น จิตที่มีความสำนึกเพื่อผู้อื่น ผลสุดท้ายก็สะท้อนให้ผลลัพธ์ที่ดีต่อตนเองและครอบครัว

หรือการที่เรามีจิตอาสาออกไปกำจัดผักตบชวาและเก็บขยะในแม่น้ำคูคลองใกล้บ้าน ร่วมกับเทศบาลหรือตำบลของเรา หรือช่วยกันขุดลอกคูคลอง นอกจากจะทำให้ชุมชนของเราน่าอยู่ สะอาดแล้ว ยังช่วยให้หมู่บ้านเรา หรือบ้านเรา ไม่เกิดน้ำท่วมในฤดูฝนได้

หรือการที่เราหรือคนไทยส่วนใหญ่ มีจิตสำนึกบริจาคเพื่อช่วยเหลือผู้ประสบภัยจากสึนามิในญี่ปุ่นเมื่อต้นปี ๒๕๕๔ โดยไม่ได้หวังผลอะไรตอบแทน และเมื่อช่วงปลายปี ๒๕๕๔ ชาวไทยได้ประสบกับอุทกภัยครั้งร้ายแรงที่สุด ประเทศญี่ปุ่นก็ได้ให้ความช่วยเหลือประเทศไทยเป็นอย่างมาก ทั้งเงินและของใช้ต่างๆ

จึงเห็นได้ว่าผลของการปฏิบัติที่ดีเพื่อเกื้อกูลบุคคล ชุมชน และสังคม มีผลสะท้อนกลับมาถึงตัวเรา สังคมของเรา และบ้านเมืองของเรา ไม่ทางตรงก็ทางอ้อม

ดังได้กล่าวแล้วว่า แนวคิดเรื่องจิตสำนึกเพื่อสังคม และมีทิศทางสังคมต่างๆ ปรากฏตั้งแต่สมัยพุทธกาล ดังนั้น การจะกล่าวว่า พุทธศาสนาไม่มีทิศทางสังคมจึงเป็นความเห็นที่ไม่ถูกต้อง แม้จะไม่ได้กล่าวถึงปรัชญาแนวคิดเรื่องรัฐ ประชาธิปไตย ตามแบบอย่างของปรัชญาตะวันตก แต่แนวคิดเหล่านี้ก็มี ดังที่ได้กล่าวแล้ว

นอกจากนี้ แนวคิดเรื่องความรักที่ไม่มีประมาณ หรือความเมตตาอัน เป็นหลักที่สำคัญในการทำให้เกิดจิตสำนึกเพื่อสังคม เช่น แนวคิดเรื่อง ความรับผิดชอบสากล (Universal Responsibility) ของท่านทะไลลามะ ใช้หลักของควมมีเมตตากรุณาและความรักต่อสรรพสิ่งทั้งมวล คือ love and compassion ภาวระตี ปูรี เขียนไว้ว่า “ในทางนิรุกติศาสตร์ คำว่า “ความรับผิดชอบ” (responsibility) มาจากคำกริยาว่า “ตอบสนอง” (respond) ซึ่งหมายความว่า ตอบ (answer หรือ reply) คำว่า ความรับผิดชอบ เป็นการแสดงถึงและเกี่ยวข้องกับทุกๆ คนในสังคมและสังคมด้วย”^{๗๔}

ความเกี่ยวข้อง (engage) ของพระพุทธรศาสนากับสังคมนั้น เป็นเรื่องของสิ่งที่ยึดอาศัยกัน (interdependent) ที่ทุกๆ สิ่งในจักรวาลนี้เป็นเพียงองค์ประกอบ (part) ที่มีผลต่อองค์ประกอบอื่นๆ โจแอนนา เมอร์ซี่ กล่าวว่า “ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนแต่อิงอาศัยกันและเป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน ไม่ว่าจะเป็นความคิด คำพูด การกระทำ รวมทั้งสรรพสัตว์ทั้งหลาย ล้วนเกี่ยวข้องกันเป็นเส้นใยของชีวิต”^{๗๕}

สำหรับมิติของปัจเจกและมีทิศทางสังคม มีข้อมูลที่ปรากฏในพุทธศาสนา เช่น เรื่องความรับผิดชอบต่อสากลของทะไลลามะ ดังนี้

^{๗๔} ภาวระตี ปูรี, “ความรับผิดชอบต่อระดับสากลในโลกทัศน์ขององค์ทะไลลามะ”, วาจีฟ เมห์โรตระ บรรณาธิการ, **เข้าใจทะไลลามะ มหาสมุทรแห่งปัญญา**, แปลโดย กฤตศรี สามะพุทธิ, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สวนเงินมีมา, ๒๕๔๙), หน้า ๒๓๑.

^{๗๕} Kenneth Kraft, **Engaged Buddhist Reader**, edited by Arnold Kolter, (Berkeley: Parallax Press, 1996), p. 66.

ความรับผิดชอบอย่างสากลในความคิดขององค์ทะไลลามะ อันอาจมีความหมายว่า การพัฒนา “จิตสำนึก” การทำงานไม่ใช่เพื่อตนเอง ครอบครัว หรือประเทศชาติ แต่เพื่อประโยชน์สุขของมนุษยชาติทั้งมวล แนวคิดทางพุทธแม้จะเน้นที่ปัจเจกบุคคล ก็มีได้มองข้ามสิ่งที่ตามมาตามธรรมชาติ นั่นคือชีวิตของปัจเจกบุคคลที่มีความเชื่อมโยงสัมพันธ์กับสถานะทางสังคมที่เขาอาศัยอยู่...เป็นเรื่องสำคัญยิ่งที่จะต้องพิจารณากันใหม่ถึงเรื่องสิทธิและความรับผิดชอบของแต่ละบุคคล ประชาชน ประเทศชาติในบริบทของโลกาภิวัตน์และความอิงอาศัยกัน...การจะมีสำนึกที่คมชัดในสถานะแห่งการอิงอาศัยกันนั้นย่อมต้องอาศัยการอุทิศตนช่วย การอุทิศตนได้เป็นอุดมคติที่เป็นไปไม่ได้ หากแต่เป็นวิถีทางที่มีประสิทธิผลที่สุดในการแสวงหาประโยชน์สุขสูงสุดสำหรับผู้อื่นเช่นเดียวกับสำหรับตนเอง”^{๗๖}

สมภาร พรหมทา กล่าวว่า

มีปรัชญาการเมืองและสังคมอีกประเภทหนึ่ง...ระบบนี้เป็นระบบที่ไม่เรียกร้องจะเอา แต่เป็นระบบของการให้หรือคิดถึงผู้อื่นเป็นหลัก เราอาจเรียกปรัชญาการเมืองและสังคมแบบนี้ว่าแบบเมตตาธรรม คำอธิบายของท่านพุทธทาส คือแนวคิดแบบคิดถึงคนอื่นก่อนตนเอง การคิดถึงคนอื่นก่อนตนเองนี้ จะทำให้เราซึ่งแม้จะมีสิทธิในสิ่งนั้นๆ ก็ไม่อาจเรียกร้องสิทธิหากเห็นว่าการยอมเสียสิทธิของตนนั้นจะเป็นประโยชน์หรือก่อให้เกิดความสุขแก่คนหมู่มาก^{๗๗}

ในขณะที่ ปรีชา ช้างขวัญยืน กล่าวว่า

ในการอยู่ร่วมกันเป็นสังคมนั้น สิ่งที่เราต้องการคือความสุขสงบ ซึ่งทางพุทธศาสนาคิดว่าไม่อาจมาได้ด้วยวิธีการที่แต่ละคนต่างก็เรียกร้องสิทธิของตนเอง ตรงกันข้าม ความสงบสุขในสังคมจะเกิดมีก็ต่อเมื่อแต่ละคนในสังคมมุ่งเสียสละแก่ผู้อื่นหรือส่วนรวม และอยู่ด้วยกันอย่างมิตรอย่างเพื่อน อย่างพี่อย่างน้อง...เรียกแนวคิดทางการเมืองของพุทธศาสนาว่าแบบวางอยู่บนเมตตา เมตตาคือมโนทัศน์หลักและสำคัญยิ่งในปรัชญาสังคมและการเมืองตะวันตก^{๗๘}

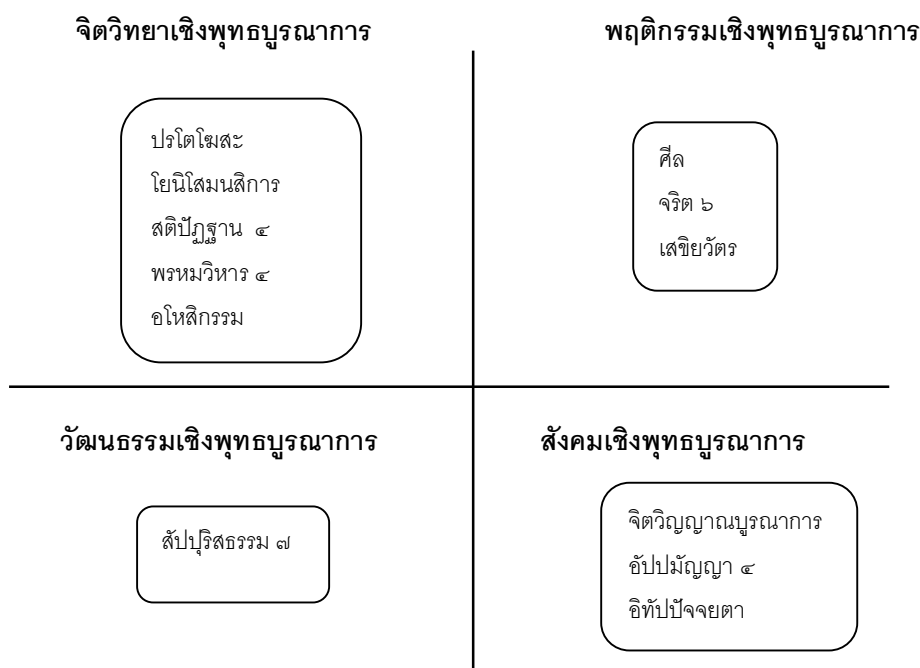
^{๗๖} ภาวดี บุรี, “ความรับผิดชอบต่อระดับสากลในโลกทัศน์ขององค์ทะไลลามะ”, ราจีฟ เมห์โรตรา บรรณาธิการ, **เข้าใจทะไลลามะ มหาสมุทรแห่งปัญญา**, หน้า ๒๔๐-๒๔๑.

^{๗๗} สมภาร พรหมทา, **พุทธปรัชญา มนุษย์ สังคม และปัญหาจริยธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๑๙๖.

^{๗๘} ปรีชา ช้างขวัญยืน, **ความคิดทางการเมืองของท่านพุทธทาสภิกขุ**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๓๘), หน้า ๒๐๐.

จะเห็นได้ว่า พุทธศาสนาทั้งกระแสหลักคือเถรวาท คำนึงถึงคำสอนในการบูรณาการทั้งมิติของปัจเจกและมิติของสังคม โดยไม่ได้ละทิ้งเรื่องใดเรื่องหนึ่ง สอดคล้องกับปรัชญาของพุทธศาสนามหายาน และแนวคิดของตะวันตก การศึกษาพุทธศาสนาเถรวาทให้เข้าใจถ่องแท้และนำไปสู่ภาคปฏิบัติอย่างแท้จริง ย่อมนำไปแก้ปัญหาต่างๆ ได้

โดยสรุป การบูรณาการปรัชญาทางพุทธศาสนาเถรวาทกับกรอบแนวคิดทฤษฎีบูรณาการของเคน วิลเบอร์ ใน ๔ มณฑลทัศน์ ได้แก่ จิตวิทยาเชิงพุทธบูรณาการด้วยการขจัดสิ่งที่ไม่ชอบเร้นในใจ พฤติกรรมเชิงพุทธบูรณาการ วัฒนธรรมเชิงพุทธบูรณาการ และจิตวิวัฒน์เพื่อสังคมหรือสังคมเชิงพุทธบูรณาการ ทำให้เห็นว่า พุทธศาสนาครอบคลุมมิติในทุกด้านสอดคล้องกับแนวคิดของเคน วิลเบอร์เช่นกัน นอกจากนี้ การให้ความสำคัญกับการศึกษาพุทธศาสนาในทุกมิติและนำไปสู่ภาคปฏิบัติ นอกจากจะทำให้บุคคลมีการพัฒนาทางด้านจิตใจ สุข สงบ แล้ว การพัฒนาเพื่อผู้อื่น เพื่อสังคมโดยรวม ก็ไปในทิศทางที่เจริญขึ้น เป็นสังคมที่เต็มไปด้วยความเอื้อเฟื้อและเป็นไปเพื่อความสุขที่ยั่งยืนของทุกคน ของชุมชน ของสังคม และประเทศชาติ ทฤษฎีบูรณาการเชิงพุทธภาคปฏิบัติ สามารถสรุปได้ดังนี้

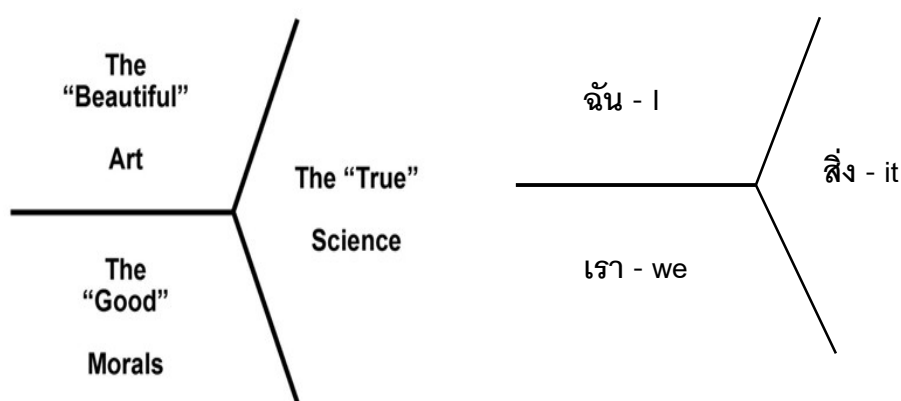
ภาพที่ ๔.๔ ทฤษฎีบูรณาการเชิงพุทธภาคปฏิบัติ

๔.๓ การพัฒนาจิตและสังคมด้วยไตรสิกขาในกรอบทฤษฎีบูรณาการ

พุทธศาสนาเถรวาทมีหลักในการพัฒนาชีวิต เรียกว่า ไตรสิกขา “แปลว่า สิกขา ๓ คำว่า สิกขา แปลว่า การศึกษา การสำเหนียก การฝึก ฝึกปรีดี ฝึกอบรม”^{๗๙} คือการเรียนรู้ฝึกฝนตนเอง ประกอบด้วย ศีล สมาธิ และปัญญา ทั้งสามองค์ประกอบที่เป็นระดับที่สมบูรณ์เพื่อบรรลุผลนิพพาน จะเรียกว่าอริศีล อริจิตต์ และอริปัญญา

ผู้วิจัย เห็นว่าการพัฒนาตนในเบื้องต้นเพื่อให้จิต ชีวิตและสังคมมีความเป็นปกติสุข อยู่ในสังคมโลกที่ยังเป็นปุถุชน ไม่บรรลุธรรม ก็ควรจะใช้หลักไตรสิกขาในการพัฒนาด้วยเช่นกัน

สำหรับเคน วิลเบอร์ ได้นำเสนอทฤษฎีบูรณาการในกรอบของ “กรอบแนวคิดสามทัศน์” คือ กรอบที่ว่าด้วย ฉัน/เรา/สิ่ง หรือ I/we/it ว่ามีความสัมพันธ์ควบคู่กัน ดำเนินไปด้วยกัน เหมือนแนวคิดของเพลโต^{๘๐} ว่าด้วย ความดี ความงาม ความจริง ดังที่ได้กล่าวไว้ในบทที่ ๒ ดังนี้

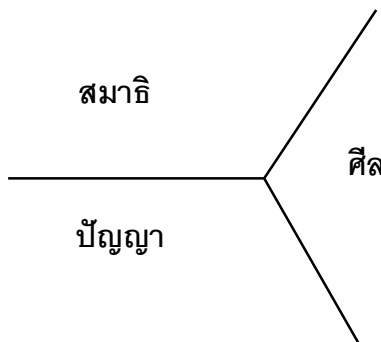

ภาพที่ ๔.๕ มณฑลสามของเพลโต^{๘๐} และกรอบสามทัศน์ของเคน วิลเบอร์

เราก็สามารถนำกรอบของแนวคิดสามทัศน์นี้มาบูรณาการเพื่อการพัฒนาจิตและสังคมด้วยหลักไตรสิกขา ดังนี้

^{๗๙} พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๖๐๓.

^{๘๐} Integral Help Resources, Quadrants and Perspectives, [online], From: <http://www.integralhealthresources.com/integral-health-2/the-four-quadrants/quadrants-and-perspectives/> [18 November 2011].

ภาพที่ ๔.๖ การพัฒนาจิตและสังคมด้วยหลักไตรสิกขาตามกรอบสามทัศน์

๔.๓.๑ การพัฒนาศีล

๔.๓.๑.๑ การพัฒนาศีลของปัจเจก

การพัฒนาศีลของปัจเจกในพุทธศาสนาเถรวาท เป็นเรื่องที่สำคัญในเบื้องต้น เพราะ “เป็นการฝึกอบรมในด้านความประพฤติ ระเบียบวินัย ให้สุจริตทางกายวาจาและอาชีวะ”^{๔๑}

ศีลเป็นหลักธรรมที่ทำให้มนุษย์ในฐานะปัจเจกพึงปฏิบัติเพื่อความเป็นระเบียบและเรียบร้อยของตนเอง เหมือนการมีบ้านหรือห้องส่วนตัวที่เป็นระเบียบ สะอาด หยิบจับ คั่นหาอะไรก็สะดวก ทำให้บ้านน่าอยู่ เป็นที่รองรับอารมณ์ของคนอาศัยให้เป็นสุข แต่ถ้าไม่มีศีล ศีลขาด บ้านก็มีช่องโหว่ มีสิ่งสกปรก มีเชื้อโรค ก็ทำให้สุขภาพของผู้อยู่อาศัยเสื่อมโทรม เป็นเหตุให้เกิดโรคภัยไข้เจ็บได้ ศีลก็มีเพื่อปกป้องความเสื่อมเสียเบื้องต้นที่จะมากระทบกับใจ ศีลที่ปรากฏในพุทธศาสนามีตั้งแต่ศีล ๕ สำหรับบุคคลทั่วไป ศีล ๘ หรือโบสถศีล ศีล ๒๒๗ ข้อ สำหรับพระภิกษุสงฆ์ ศีล ๓๑๑ ข้อ สำหรับภิกษุณี ข้อปฏิบัติที่แตกต่างกันเช่นนี้ ก็ทำให้มีเครื่องกั้น ไม่ให้เกิดกิเลส มากน้อยไปตามสถานะของผู้ปฏิบัติ ที่โอกาสของกิเลสจะเข้ามาถึงได้ง่ายมากน้อยแตกต่างกันไปตามสถานภาพ

สำหรับปัจเจกชนทั่วไปที่ดำรงตนอยู่ในโลกปัจจุบัน การประพฤติปฏิบัติด้วยศีล ๕ ครอบถ้วน ไม่ต่างพร้อย ก็ทำให้ผู้นั้นประสบกับความสงบ และความสุขได้ในระดับหนึ่ง

^{๔๑} พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๖๐๓.

๔.๓.๑.๒. การพัฒนาศีลของสังคม

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ของศีลกับเจตนารมณ์ทางสังคม^{๘๒} ว่า ศีลนั้นเป็นระเบียบว่าด้วยความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อม โดยเฉพาะกับมนุษย์ด้วยกัน และเพื่อความผาสุกของหมู่ชน

ศีลในแง่ของสังคม เป็นเรื่องระดับวินัย หรือข้อกำหนด ข้อบังคับเพื่อกำกับควบคุมประพฤติของหมู่ชน แม้แต่พระพุทธองค์ยังต้องบัญญัติพระวินัยหรือศีลของภิกษุ ภิกษุณี เพื่อความเป็นระเบียบของหมู่สงฆ์ หรือสังฆะ และการไม่เบียดเบียนผู้อื่น ไม่ว่า กาย วาจา ทรัพย์สิน ต้นไม้ แม่น้ำ เป็นต้น

ในสังคมมนุษย์ก็เช่นเดียวกัน การอยู่ร่วมกัน จำเป็นที่ต้องมีกฎระเบียบ ข้อบังคับ ในการอยู่ร่วมกัน ไม่ละเมิดผู้ใด การออกกฎหมายที่เกิดจากความต้องการของหมู่ชน ก็เพื่อความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง และพร้อมกันนี้ก็ได้อำนาจอธิปไตยของโทษไว้ด้วย เพื่อเป็นกติการ่วมกัน ถ้าผู้ใดละเมิดกฎนั้นๆ

การพัฒนาจิตและพัฒนาตนเอง รวมถึงการพัฒนาสังคม ในระดับศีล เป็นการพัฒนาที่จำเป็นและมีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าการพัฒนาด้านอื่นๆ ศีลจึงเป็นการบูรณาการหลักธรรมวินัยของพระพุทธเจ้ากับการพัฒนาด้านอื่นๆ เพื่อการเจริญของตนเอง ชุมชนและสังคม

ในประเทศที่เจริญแล้ว จะพบว่าชนในชาติจะมีความเคารพในกฎกติกา ข้อระเบียบปฏิบัติ กฎหมายของชาติตน จัดว่าเป็นผู้มีศีลอีกนัยหนึ่ง

๔.๓.๒ การพัฒนาด้านสมาธิ

๔.๓.๒.๑ การพัฒนาจิตด้านสมาธิของปัจเจก

การพัฒนาด้านสมาธิ เรียกอีกอย่างว่า การพัฒนาอธิจิตต์ ซึ่ง”เป็นการพัฒนาคุณภาพของจิต หรือการปรับปรุงพัฒนาจิตให้มีคุณภาพและสมรรถภาพสูงซึ่งเอื้อแก่การมีชีวิตที่ดีงามและพร้อมที่จะใช้งานในทางปัญญาอย่างได้ผลที่สุด”^{๘๓} และยังเป็นการฝึกอบรมทางจิตใจ การปลูกฝังคุณธรรม สร้างเสริมคุณภาพจิต

คำว่า สมาธิ หมายถึง ความตั้งมั่นของจิต หรือภาวะที่จิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนด ไม่ฟุ้งซ่านหรือส่ายไป^{๘๔}

^{๘๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓๑-๔๕๔.

^{๘๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐๔.

^{๘๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๒๔.

การพัฒนาในระดับปัจเจกนี้ มีความสำคัญ เพราะจิตของมนุษย์โดยทั่วไป มักจะคิดฟุ้งซ่านถึงเรื่องต่างๆ อยู่เสมอ เพราะเป็นธรรมชาติของจิต แต่ถ้าได้เจริญสมาธิ ฝึกหัดให้จิตมีความสงบอย่างสม่ำเสมอ จะทำให้จิตมีความสงบ ระวัง ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่หวั่นไหวไปกับสิ่งต่างๆ ที่มากระทบ เมื่อคิดการณสิ่งใด ก็สามารถมีพลัง ดำเนินกิจกรรมต่างๆ ได้ประสบความสำเร็จ คนที่จิตฟุ้งซ่าน ไม่มีสมาธิ จะทำการใดก็ไม่ประสบความสำเร็จ และอาจจะทำให้เกิดโรคเครียด วิดกกังวล ซึมเศร้า และกลายเป็นโรคจิตเภทได้

สำหรับปัจเจกชน การพัฒนาให้เกิดสมาธิ ก็คือการเจริญสมาธิที่เรียกว่า สมถกรรมฐาน การฝึกสมาธิได้ทั้งจากการนั่งภาวนา การเดินจงกรม การสวดมนต์ การฟังธรรม ผู้ที่ฝึกสมาธิได้ดีแล้ว พบว่าทำให้มีความฉลาดทางอารมณ์ (Emotional Intelligence or Emotional Quotient, EQ) เพิ่มขึ้น มีเจตคติที่ดีและสูงขึ้น จิตมีคุณภาพดี มีสมรรถภาพสูง เข้มแข็ง รู้จักระดับยับยั้ง เป็นคนที่ยอมรับความจริง อดทน อดกลั้น มีความมั่นคงทางอารมณ์ และมีภูมิคุ้มกันโรคทางจิตได้^{๔๕}

๔.๓.๒.๒ การพัฒนาด้านสมาธิของสังคม

เมื่อสมาธิ หมายถึงความตั้งมั่น ความแน่วแน่มั่นคง ผู้วิจัยเห็นว่า สังคมเองก็มีความจำเป็นที่จะต้องมีการฝึกฝนให้สังคมโดยรวม เป็นสังคมที่สงบ มั่นคง ไม่แตกแยก ไม่ยุ่งเหยิง หรือขาดสติ เป็นกระแสสังคมของพวกมากไป ไม่มีการยั้งคิด ตีตนตระหนก

ในรูปของสมาธิของสังคม ที่เห็นเป็นตัวอย่างเด่นชัดว่า สังคมเหล่านั้นขาดสติ ขาดสมาธิ ทำให้เกิดการโกลาหล และในที่สุดก็ทำให้เกิดความเสียหายทั้งต่อชีวิตและทรัพย์สิน ทั้งของตนเอง และของสังคมโดยรวม ตัวอย่างเช่น

ประเทศเขมร เมื่อปี ๒๕๕๓ ในช่วงเทศกาลลอยกระทง มีชาวเขมรเสียชีวิตจำนวน ๓๗๘ คน และบาดเจ็บอีก ๔๐๐ คน เนื่องจากเหยียบกันตายบนสะพานที่แคบ ด้วยเหตุการณ์แตกตื่นเนื่องจากมีคนร้องตะโกนว่า มีคนถูกไฟฟ้าช็อต และตะโกนกันต่อๆ มาว่าสะพานใกล้จะพังแล้ว ทำให้ฝูงชนหนีกันอลหม่านจนกระทั่งเหยียบกัน แต่จริงๆ แล้วสะพานก็ไม่ได้พังอย่างที่ตะโกนกันหรือตีตนตระหนกกัน^{๔๖}

^{๔๕} สุภรณ์ ลิ้มอารีย์, พนม ลิ้มอารีย์, ชวลิต ชูกำแหง, “สมาธิกับความฉลาดทางอารมณ์”, วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ปีที่ ๒๕ ฉบับที่ ๔ (ตุลาคม-ธันวาคม ๒๕๔๙): ๒๙-๓๘.

^{๔๖} ไทยโพสต์, สลด! เขมรเหยียบกันตาย 375 ศพ, (๒๔ พฤศจิกายน ๒๕๕๓), [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <http://www.thaipost.net/news/241110/30549> [๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๕].

ประเทศซาอุดีอาระเบีย เมื่อปี ๒๕๔๙ ในระหว่างการประกอบพิธีฮัจญ์ มีผู้แสวงบุญเสียชีวิตจำนวน ๓๖๒ คน บาดเจ็บอีก ๓๐๐ คน เนื่องจากเหยียบกันตาย เพราะเบียดเสียดกันในพิธีขว้างเสาหิน ซึ่งพื้นที่เป็นบริเวณที่แคบ การที่มีคนมากและไม่ปฏิบัติตามกฎระเบียบ ประกอบกับเวลาที่มีน้อย ทำให้ต้องรีบเร่งในการประกอบพิธีตามความเชื่อ จึงมีเหตุร้ายเกิดขึ้น เหตุการณ์ทำนองนี้ในซาอุดีอาระเบีย ในช่วงเทศกาลประกอบพิธีฮัจญ์ จะมีคนเหยียบกันตายเกิน ๑๐๐ คนขึ้นไปเกิดขึ้นบ่อยมาก และมักจะเกิดเพราะความหนาแน่นของคนที่ยเบียดเสียด และเวลาใกล้จะหมดแล้ว จึงเกิดการชุลมุนขึ้น^{๘๗}

ประเทศอินเดีย เมื่อปี ๒๕๕๑ ในการแสวงบุญของชาวอินเดียที่วัดนัยนาเทวี รัฐหิมาจัลประเทศ มีผู้แสวงบุญเสียชีวิต ๑๔๕ คน บาดเจ็บ ๔๕ คน เนื่องจากเหยียบกันตายด้วยความโกลาหลที่เบียดเสียดกันบนทางเดินแคบๆ เพราะแตกตื่นว่ามีเหตุดินถล่ม เหตุการณ์ทำนองนี้ในอินเดีย ในช่วงเทศกาลบูชาพระเจ้า จะมีคนเหยียบกันตายเกิน ๑๐๐ คนขึ้นไปเกิดขึ้นบ่อยมาก และมักจะเกิดเพราะความเข้าใจผิด และเกิดการชุลมุนขึ้น^{๘๘}

เมื่อปี ๒๕๕๑-๒๕๕๔ ประเทศไทยประสบปัญหากับความล้มเหลวทางสังคมอย่างสิ้นเชิง ปัญหาการปิดสนามบินสุวรรณภูมิ ปัญหาการยึดทำเนียบรัฐบาล ปัญหาการล้มการประชุมสุดยอดผู้นำอาเซียนที่พัทยา การเผาศรีภามบ้านช่องของผู้บริสุทธิ์ใจกลางกรุงเทพมหานคร เพราะความขัดแย้งทางการเมือง การประท้วงจนเกิดการปราบปรามเสียเลือดเนื้อ ชีวิต เพราะการไม่ยอมกัน การยั่วยุ หรือการเกิดการสู้รบย่อยๆ ชายแดนไทย-กัมพูชา เนื่องจากสังคมได้รับกระแสความรุนแรง ความขัดแย้ง แบ่งฝักแบ่งฝ่าย และถูกปลุกปั่นจากฝ่ายต่างๆ ได้ง่าย สังคมที่ขาดสติ ขาดสมาธิที่จะแก้ไขปัญหาการเมืองอย่างสันติวิธี ก็ทำให้บ้านเมืองเสียหาย และทำให้เกิดการปฏิวัติรัฐประหารได้ เมื่อการโหมกระแส บั่นกระแสเกิดขึ้นได้ง่ายกับคนไทย จึงเป็นเรื่องง่ายที่จะทำให้สังคมไทยแตกแยก และเกิดความขัดแย้ง

ในประเทศไทย เมื่อเหตุการณ์น้ำท่วมใหญ่ ปีที่ผ่านมา ๒๕๕๔ มีภาพผู้คนแตกตื่น หนีน้ำกันอย่างโกลาหล ขณะที่น้ำเริ่มไหลเข้าท่วมโรงงาน บ้านเรือน เห็นภาพคนวิ่งหนี เพราะกลัวน้ำ

^{๘๗} ผู้จัดการออนไลน์, ซาอุดีฯ โทษกลุ่มผู้แสวงบุญต้อรัน ดันเหตุเหยียบกันตาย 362, (๑๓ มกราคม ๒๕๔๙), [ออนไลน์], แหล่งที่มา:

<http://www.manager.co.th/Around/ViewNews.aspx?NewsID=9490000005245> [๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๕].

^{๘๘} ผู้จัดการออนไลน์, ยอดตายจากเหตุเหยียบกันที่อินเดียเพิ่มเป็น 145 ศพ, (๔ สิงหาคม ๒๕๕๑), [ออนไลน์], แหล่งที่มา:

<http://www.manager.co.th/Home/ViewNews.aspx?NewsID=9510000091355> [๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๕].

อย่างไม่เคยปรากฏมาก่อนในประเทศไทย ทั้งๆ ที่เป็นดินแดนราบลุ่มหรือดินแดนแห่งสายน้ำ เป็นความตื่นตระหนกของกระแสข่าวสารที่ไหลท่วมจอโทรทัศน์และหนังสือพิมพ์ ทำให้เกิดกระแสการกลัวน้ำท่วมไปด้วย

เมื่อวันที่ ๑๖ มีนาคม ๒๕๕๕ เกิดแผ่นดินไหว 5.9 ริกเตอร์ทางตอนใต้ของประเทศฟิลิปปินส์ เกิดความเสียหายเล็กน้อย แต่ปรากฏว่าผู้คนที่ตื่น เกิดเหตุฉุกเฉินจนมีการเหยียบกัน มีผู้ได้รับบาดเจ็บ ๒๐ คน เป็นผู้ที่อยู่ในห้างสรรพสินค้าที่แออัดกันจับจ่ายซื้อข้าวของ เมื่อแรงสั่นสะเทือนทำให้กระจกแตก ผู้คนจึงตื่นตระหนก พยายามหนีตายกัน^{๘๙}

จากตัวอย่างข้างต้น จะเห็นได้ว่า สังคมเหล่านี้ขาดสติ ขาดสมาธิ หรือขาดการกำหนดปัญหา หรือที่เรียกว่า focus เฉพาะเรื่องนั้นๆ พุ่งชนกับเรื่องที่เกิดขึ้น ทำให้ตื่นตระหนก สังคมที่มีสมาธิ มีสติ ทำให้สังคมสงบ มองเห็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างปกติ และค่อยๆ หาหนทางแก้ไข ปัญหาที่เกิดขึ้นนั้น อย่างมีสมาธิ การมีสติสมาธิ จะทำให้ จิตสดชื่น แจ่มใส ประกอบด้วยเมตตา กรุณา ชวนให้อยากทำแต่ความดี และทำให้มีคุณภาพจิตประณีตยิ่งขึ้น กิจกรรมต่างๆ ที่ปลูกเร้า คุณธรรม การส่งเสริมกำลังใจในการทำ ความดี ความมีอุดมคติ^{๙๐} จะช่วยแก้ไขปัญหามาก ถ้าสื่อซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของสังคม ลดการตลาด ลดการสร้างกระแสนิยม ก็จะช่วยให้สังคมมีสมาธิหรือมีความสงบมากขึ้นด้วย

ในประเทศที่ได้ผ่านวิกฤตการณ์ด้านภัยพิบัติอยู่ตลอดเวลา เช่น ประเทศญี่ปุ่น เรามักไม่ค่อยได้ยินปัญหาทำนองนี้ เพราะการมีประสบการณ์ที่เลวร้าย ทำให้สังคมมีสติตลอดเวลา เมื่อภัยมาถึงตั้งรับได้ ไม่ตื่นตระหนกจนเกินไป จากเหตุการณ์ภัยพิบัติสึนามิครั้งสำคัญครั้งหนึ่งในประวัติศาสตร์ เมื่อปี ๒๕๕๔ เราจะเห็นชาวญี่ปุ่นเข้าแถวอย่างเรียบร้อยเมื่อต้องออกไปซื้อหาอาหาร ไม่มีภาพของการจลาจล แย่งชิงอาหาร จนต้องขาดแคลน และการยืนเข้าแถวก็เต็มไปด้วยความสงบ ไม่ทรมานทรมาย ไม่ด่าทอ เป็นภาพที่ประกาศออกไปทั่วโลกให้เห็นถึงความศิวิไลซ์ที่แท้จริงของมนุษยชาติ ในขณะที่ประเทศไทย ประสบภัยพิบัติน้ำท่วม เราจะเห็นความโกลาหลของการจับจ่ายข้าวของแล้วนำไปกักตุน จนทำให้สินค้าขาดตลาด ทำให้คนอื่นๆ ที่มาที่หลังขาดแคลน สินค้าที่จำเป็น ได้รับความลำบากเพิ่มขึ้นอีก จึงเป็นสังคมที่ขาดสติ ขาดสมาธิ ต้องมีการปฏิรูปด้านการศึกษา ให้การอบรม เพื่อความเข้าใจ และเพื่อการพัฒนาสังคมอย่างจริงจัง

^{๘๙} เดลินิวส์, แผ่นดินไหวฟิลิปปินส์ 5.9 ริกเตอร์แตกตื่นเหยียบกันเจ็บ 20 คน, (๑๖ มีนาคม ๒๕๕๕), [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <http://www.dailynews.co.th/world/17582> [๑๗ มีนาคม ๒๕๕๕].

^{๙๐} พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, หน้า ๖๐๕.

๔.๓.๓ การพัฒนาด้านปัญญา

๔.๓.๓.๑ การพัฒนาจิตด้านปัญญาของปัจเจก

การพัฒนาด้านปัญญาของปัจเจกนี้ เป็นการมองเห็นความเป็นจริงที่เกิดขึ้นของสิ่งต่างๆ รู้เท่าทันธรรมชาติทั้งหลาย รู้จักกว้างใจวางท่าทีและปฏิบัติต่อโลกและชีวิตได้อย่างถูกต้องเหมาะสม ในทางที่เป็นไปเพื่อแผ่ขยายประโยชน์สุข^{๕๑} การพัฒนาด้านปัญญาคือ การพัฒนาด้วยวิปัสสนากรรมฐานให้เกิดการรู้แจ้งเห็นจริงของสิ่งที่เป็นธรรมทั้งหลาย ในฐานะปัจเจก ก็บรรลุถึงความสุข ความสงบที่แท้จริง

แต่สำหรับในโลกปัจจุบัน ที่ผู้คนยังต้องทำมาหาเลี้ยงชีพ ปัญญาในระดับนี้หมายถึง วิชาการ ความรู้ ก็เป็นสิ่งที่ต้องแสวงหา นอกจากการศึกษาด้านวิชาการต่างๆ แล้ว การศึกษาเรียนรู้ในด้านอื่นๆ เช่น ด้านภาษา วัฒนธรรมที่แตกต่าง สิ่งแวดล้อม ภาวะโลกร้อน การเรียนรู้อื่นๆ นอกจากการเรียนรู้ในห้องเรียน ทำให้โลกทัศน์เปิดกว้าง เห็นอกเห็นใจผู้อื่น ยอมรับในความแตกต่าง รักธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ควรต้องหาความรู้รอบตัวด้วย ผู้ที่มีปัญญา สนใจเรื่องรอบตัว สามารถพูดคุยกับใครก็ได้ ทำให้เป็นผู้มีการศึกษาและทำให้มีเสน่ห์ในการเข้าสังคมด้วย

๔.๓.๓.๒ การพัฒนาด้านปัญญาของสังคม

การพัฒนาสังคมด้วยปัญญา จนทำให้เกิดเป็น สังคมอุดมปัญญา (wisdom society) ซึ่ง ศ.ดร. เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ ได้อธิบายว่า สังคมไทยนั้นจำเป็นต้องติดอาวุธด้วยปัญญา จึงจะทำให้สังคมสามารถอยู่รอดและแข่งขันกับผู้อื่นได้ ซึ่งสังคมอุดมปัญญา คือ สังคมที่เต็มไปด้วยผู้ที่ใช้ปัญญาในการดำเนินชีวิต ใช้วิจารณญาณในการดำเนินชีวิต มากกว่า ตอบสนองอารมณ์ ความรู้สึก ความต้องการของตนเอง มีความคิดที่ถูกต้อง สามารถใช้เหตุผลได้อย่างถูกต้องเหมาะสม และไม่ถูกหลอกลวงง่าย ไม่หลงเชื่อสิ่งมกมายไร้เหตุผล นอกจากนี้ ผู้นำสังคม ได้แก่ นักวิชาการ ปัญญาชน นักธุรกิจ ผู้นำชุมชน ผู้บริหารและผู้ปกครองประเทศ ยังต้องเป็นผู้นำ หรือ ชี้นำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสังคมและประเทศชาติ^{๕๒}

การพัฒนาสังคมให้เป็นสังคมที่เต็มไปด้วยปัญญา เป็นสิ่งที่สังคมควรจะเป็น โดยเฉพาะ ปัญหาความขัดแย้งต่างๆ ในประเทศไทยขณะนี้ ที่ความหลากหลายทางเชื้อชาติ มีหลายกลุ่มหลาย

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐๔.

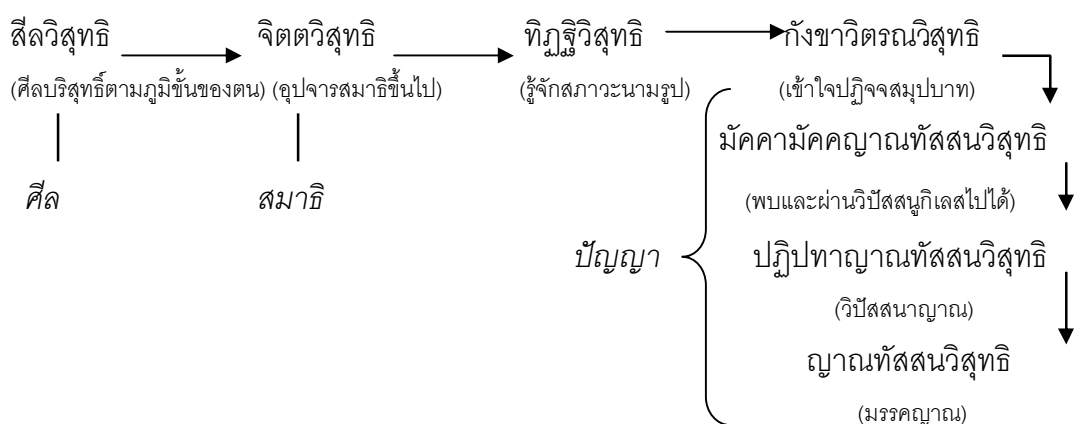
^{๕๒} เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์, “ปรัชญาภิตติมศักดิ์ สนับสนุนคนดี เก่ง กล้า และสานต่อทำประโยชน์เพื่อส่วนรวม”, (๑๔ มกราคม ๒๐๑๐), [ออนไลน์], แหล่งที่มา <http://www.meedee.net/magazine/edu/x-cite/3900> [๑๗ มีนาคม ๒๕๕๕].

พวก แบ่งเป็นฝักเป็นฝ่าย และให้ข้อมูลแต่ละด้านของตนเอง ไม่ว่าสื่อหนังสือพิมพ์ สื่อโทรทัศน์ สื่อวิทยุ สื่อสังคมออนไลน์ ข้อมูลที่บิดเบือนไปจากข้อเท็จจริง ชี้นำสังคม ทำให้สังคมเกิดความแตกแยก ปัญญาจึงไม่เกิด

นอกจากนี้ ประเทศไทย กำลังเข้าสู่สังคมอาเซียนที่กำลังเปิดกว้างในด้านการค้าการลงทุน ถ้าคนในชาติไม่เร่งขวนขวายพัฒนา หาคความรู้ ทั้งด้านภาษา การผลิต ความคิดสร้างสรรค์อื่นๆ ก็จะทำให้การแข่งขันของประเทศเป็นไปได้อย่างยากลำบาก

โดยสรุป การพัฒนาจิตและสังคมในด้านศีล สมภาณี ปัญญาตามหลักไตรสิกขา จะต้องทำพร้อมไปด้วยกันทั้ง ศีล สมภาณี และปัญญา ไม่สามารถพัฒนาเพียงด้านใดด้านหนึ่ง เป็นการบูรณาการหลักธรรมทั้งสามเข้าด้วยกันตามทัศนะของพุทธศาสนาเถรวาท และทฤษฎีบูรณาการของเคน วิลเบอร์กับแนวคิดหลักธรรมของพุทธศาสนาก็มีความสอดคล้องกันอย่างมาก การพัฒนานี้เป็นหนทางที่นำไปสู่ความสุข ความสงบ และความเจริญ ถ้าปัจเจกมีความมุ่งมั่นจะพัฒนาตนให้ยิ่งๆ ขึ้นไป ก็สามารถบรรลุมรรค ผล นิพพานได้ ในทำนองเดียวกัน ถ้าสังคมมีการพัฒนาไปตามหลักไตรสิกขา ในที่สุด ก็จะเป็นสังคมอุดมคติหรือสังคมยูโทเปีย (Utopia) ตามแนวคิดของตะวันตก

การพัฒนาจิตและสังคมตามหลักไตรสิกขาข้างต้น เป็นลักษณะการพัฒนาในระดับโลกียะ หรือระดับทางโลก สำหรับการพัฒนามนุษย์ขั้นสูงในพุทธศาสนาที่เรียกว่า การบรรลุธรรมหลักไตรสิกขาเป็นหลักที่สำคัญที่ทำให้เกิดการบรรลุธรรม หรือเรียกว่าพัฒนาไปในระดับโลกุตระเป็นการพัฒนาจิตเพื่อความบริสุทธิ์หมดจดที่เรียกว่า วิสุทธิมรรค ซึ่งแบ่งเป็น ๗ ขั้น หรือเรียกว่า วิสุทธิ ๗ ในการเดินทางเพื่อบรรลุพระนิพพาน กระบวนการทั้ง ๗ นี้ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้สรุปไว้ดังนี้^{๕๖}

^{๕๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๖๐, ๕๗๗.

วิสุทธิ ๗ ซึ่งเป็นหนทางแห่งการบรรลุธรรมและวิปัสสนาญาณอันเป็นระดับการพัฒนาของจิต จึงเป็นหนึ่งในกระบวนการพัฒนาจิตที่สอดคล้องกับหลักการพัฒนาตนตามหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ถ้าปฏิบัติไม่ครบถ้วนคือจะมีเพียงปัญญาอย่างเดียวหรือจะมีเพียงสมาธิอย่างเดียว ก็ไม่สามารถจะทำให้บรรลุธรรมได้ บุคคลต้องมีทั้งศีล สมาธิ และปัญญา ซึ่งไม่ว่าจะสละเคราะห์ด้วยวิสุทธิ ๗ ด้วยวิปัสสนาญาณ หรือด้วยมรรคมรรค ๘ จึงมีความสอดคล้องกันทุกประการ อย่างไรก็ตาม ไตรสิกขานี้เป็นไตรสิกขาระดับสูงเพราะกล่าวถึงการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม ถ้ามีเพียงไตรสิกขาระดับต้นหรือเป็นการปฏิบัติที่ยังไม่เข้มข้น และไม่ได้เกิดขณะทำวิปัสณากรรมฐาน เช่น การรักษาศีล ๕ เป็นต้น หรือปฏิบัติสมถกรรมฐานเป็นบางเวลาเท่านั้น^{๙๔} ก็จะได้รับผลคือความสุขระดับโลกียะเท่านั้น

นอกจากนี้ การพัฒนาด้านศีล สมาธิ ปัญญา ตามหลักไตรสิกขานี้ ถ้าจัดตามหลักภาวนา ๔ ที่พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต) ได้ขยายความไว้ว่า ประกอบด้วย กายภาวนา ศีลภาวนา จิตตภาวนา และปัญญาภาวนา เมื่อจัดตามกรอบทฤษฎีบูรณาการ จะได้ภาพดังนี้

จิตตภาวนา	กายภาวนา
ปัญญาภาวนา	ศีลภาวนา

ภาพที่ ๔.๗ แสดงหลักภาวนา ๔ ตามกรอบทฤษฎีบูรณาการ

๔.๔ สรุป

การนำเสนอทฤษฎีบูรณาการเชิงพุทธในบทนี้ เป็นการบูรณาการแนวคิดของพุทธศาสนาเถรวาทกับทฤษฎีบูรณาการของเคน วิลเบอร์ ทำให้เกิดองค์ความรู้ใหม่ได้ทั้งภาคทฤษฎีและได้ภาคปฏิบัติทั้ง ๔ ด้าน คือ จิตวิทยาเชิงพุทธบูรณาการ พฤติกรรมเชิงพุทธบูรณาการ วัฒนธรรมเชิงพุทธบูรณาการ และสังคมเชิงพุทธบูรณาการ ซึ่งพบว่า แนวคิดพุทธศาสนาสามารถนำมาประยุกต์เข้ากับศาสตร์สมัยใหม่ได้เป็นอย่างดี องค์ความรู้ในพุทธศาสนาที่มุ่งเน้นเพื่อความหลุดพ้น เพื่อความสงบสุขของปัจเจกนั้น ไม่ได้ละเลยมิติของสังคมดังที่เคยมีการ

^{๙๔}ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน วัชรระ งามจิตรเจริญ, พุทธศาสนาเถรวาท, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๒), หน้า ๓๙๗.

กล่าวอ้างถึง แต่ก็ต้องยอมรับความจริงว่า คำสอนเรื่องมิติต่างสังคมไม่ได้ถูกนำมาปฏิบัติอย่างจริงจัง และไม่ได้นำมาสอนหรือปลูกฝังในวิถีชีวิต จึงทำให้เห็นว่า พุทธศาสนาเถรวาทมุ่งเน้นแต่เรื่องตนเอง เห็นแก่ตัว หรือ เป็นยานที่เล็ก ดังนั้น ชาวพุทธทุกคนจะต้องหันมาทำความเข้าใจ ศึกษา และนำไปปฏิบัติ ทั้งในส่วนตนและในแง่นโยบายของชาติ

ทฤษฎีบูรณาการเชิงพุทธ คือแนวคิดเรื่องกฎต่างๆ ตามธรรมชาติตามหลักแนวคิดของพุทธศาสนาที่สามารถนำมาประยุกต์จนเกิดเป็นทฤษฎีบูรณาการเชิงพุทธ ใน ๓ มิติ ประกอบด้วยหลักนิยาม ๕ และหลักอภิปัจจยตา และทั้งมิติของปัจเจกและมิติของสังคม นอกจากนี้ ยังได้องค์ความรู้ใหม่ที่ก่อให้เกิดทฤษฎีบูรณาการเชิงพุทธภาคปฏิบัติด้วย โดยแต่ละด้านก็จะมีหลักปฏิบัติตามหลักธรรมของพุทธศาสนา เช่น สติปัฏฐาน ๔ โยนิโสมนสิการ พรหมวิหาร ๔ สปัจริยธรรม เป็นต้น ที่มากไปกว่านั้น การพัฒนาจิตและพัฒนาตนตามหลักไตรสิกขา ยังสามารถนำมาใช้ในการพัฒนาเพื่อก่อให้เกิดการพัฒนาทั้งจิตและพัฒนาด้านสังคมโดยสอดคล้องกับทฤษฎีบูรณาการของเคน วิลเบอร์หรือของนักปรัชญาอย่างเพลโตได้ดีอีกด้วย ทำให้เราชาวพุทธสามารถดึงหลักธรรมคำสอนเหล่านี้ มาใช้ให้เป็นรูปธรรมมากขึ้น และสอดคล้องกับหลักการทางวิทยาศาสตร์ ผู้ที่เป็นผู้นำทางสังคม ผู้นำทางความคิด และผู้นำทางจิตวิญญาณ ควรจะได้นำเอาหลักธรรมของพุทธศาสนามาบูรณาการประยุกต์ใช้เพื่อให้สมสมัย ทันต่อโลก ทันต่อปัญหาใหม่ๆ และปัญหาที่สลับซับซ้อน และทำให้บุคคล สังคม สิ่งแวดล้อม อยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข